ЛЕТОПИС

МАТИЦЕ СРПСКЕ

ЈАНУАР

1969

НОВИ САД

ЛЕТОПИС
МАТИЦЕ СРПСКЕ

ПОКРЕНУТ 1825. ГОДИНЕ

Чланови Уредништва
СРЕТЕН МАРИЋ
БОШКО ПЕТРОВИЋ
АЛЕКСАНДАР ТИШМА

Главни и одговорни уредник
БОШКО ПЕТРОВИЋ

Коректор
СТОЈАН ТРЕЋАКОВ

Уредништво: Нови Сад
Матице српске ул. бр. 1
Телефон: 44-609

Редакција прима средом
од 12—13 часова

Рукописи се не враћају

Летопис Матице српске излази 12 пута годишње у месечним свескама од седам штампаних табака: шест свезака чине једну књигу. Годишња претплата износи 27 н. дин. а за чланове Матице српске 22 н. дин. Претплата за иностранство износи 50 н. дин. — Цена једном броју у књижарској продаји 2,50 н. дин. — Претплата се може положити у свакој пошти на чековни рачун НБ у Новом Саду број 657-1-257. — Администрација: Ул. Матице српске бр. 1, тел. 44-609
Штампа: Штампарија „Будућност", Нови Сад

ЛЕТОПИС МАТИЦЕ СРПСКЕ

Година 145. Јануар 1969. Књ. 403, св. 1.

47274
47.274
Инв. бр.

ПЛАТОН

КРАТИЛ

ИЛИ
О АДЕКВАТНОСТИ РЕЧИ

Професору Милошу Н. Ђуричу у спомен мали знак захвалности и поштовања
Et sit humus cineri non onerosa tuo.

Преводилац

Л и ц а: ХЕРМОГЕН, КРАТИЛ, СОКРАТ

ХЕРМОГЕН: Хоћеш ли онда да и Сократу саопштимо о чему смо разговарали?

КРАТИЛ: Како хоћеш.

ХЕРМОГЕН: Сократе, Кратил, ево, тврди да је адекватност речи по природи својствена свему што постоји и да та реч није оно чиме се појединци договоре да називају неку ствар. Онда ја њега упитам да ли му је Кратил заиста право име или није; а он одговори потврдно. „А Сократу?" рекох. „Сократ", вели. „Зар онда и свим осталим људима није право оно име којим их зовемо?" А он ће: „Теби, у најмању руку, није Хермоген, па макар те тако сви звали." Ја га опет питам желећи да знам шта тим заправо подразумева, али он ништа не разјашњава, него ми се још подсмева градећи се да у себи нешто размишља, као да тобоже зна нешто о свему томе, нешто што би, кад би он само хтео да то јасно каже, мене навело да се с њим сложим и да поржим његов став. Ако ти, дакле, некако можеш да растумачиш Кратилово пророштво, волео бих да то чујем. А још би ми било милије да чујем шта ти мислиш о правом значењу речи, ако је теби то по вољи.

СОКРАТ: Хермогене, сине Хипоников, стара је изрека да је лепо тешко онда када треба сазнати каква му је права природа; а ни проучавање речи није нека безначајна наука. Да сам ја већ слушао Продиково излага-

БИБЛИОТЕКА МАТИЦЕ СРПСКЕ У НОВОМ САДУ

ње по цени од педесет драхми, за које он тврди да слушаоца потпуно упућује у тај проблем, ништа сада не би стајало на путу да ти сместа сазнаш пуну истину о адекватности речи; али ја нисам чуо то излагање, него само оно по цени од једне драхме. И тако не знам где је права истина о свему томе; али сам ипак спреман да је истражујем заједно с тобом и са Кратилом. А за то што он каже да теби Хермоген није право име, ја бих рекао да он збија шалу: можда, наиме, алудира на твоје сталне узалудне покушаје да стекнеш богатство. Али, као што малочас рекох, те ствари је тешко знати и заједнички треба да се латимо да видимо да ли ствари стоје онако како ти кажеш или онако како каже Кратил.

(383a—384c)

ХЕРМОГЕНОВА ТЕЗА: РЕЧИ СЕ ЗАСНИВАЈУ НА ДОГОВОРУ И САГЛАСНОСТИ ЉУДИ

ХЕРМОГЕН: Што се мене тиче, Сократе, често сам разговарао и с њим и са многима другима, али не могу да се уверим да постоји нека друга адекватност речи осим договора и сагласности људи. Мени се, наиме, чини да је право име неке ствари оно којим њу неко назове, а ако га опет промени и оно прво више не употребљава, друго име није нимало неадекватније од претходног. Тако ми мењамо имена својим слугама и ново име није ништа исправније од онога које смо променили. Јер ниједан назив ничему није својствен по природи, него по обичају и навици оних који су се навикли да га употребљавају. Али ако ствар стоји другчије, и ја сам спреман да учим и да слушам не само Кратила, него и било кога другог.

СОКРАТ: Можда има нечега у томе што кажеш, Хермогене; хајде да видимо. Оно што неко употреби да назове неку ствар, то је њено право име?

ХЕРМОГЕН: Чини ми се.

СОКРАТ: Свеједно да ли то име даје појединац или држава?

ХЕРМОГЕН: Тачно.

СОКРАТ: Па како? Ако ја зовем било коју ствар, рецимо оно што сада зовемо ‚човек', ако ја, дакле, сада то назовем ‚коњ', а оно што зовемо ‚коњ' назовем ‚човек', да ли ће томе за све друге бити име ‚човек', а за мене

‚коњ'? А оно што је за мене ‚човек', за све друге ће бити ‚коњ'? Да ли то хоћеш да кажеш?

ХЕРМОГЕН: Чини ми се.

СОКРАТ: Деде, реци ми ово: називаш ли ти нешто ‚говорити истинито' и ‚говорити лажно'?

ХЕРМОГЕН: Називам.

СОКРАТ: Један говор би, дакле, био истинит, а други лажан?

ХЕРМОГЕН: Дабоме.

СОКРАТ: Зар не би, дакле, онај говор који би о стварима говорио какве оне јесу, био истинит, а онај који би говорио какве нису, лажан?

ХЕРМОГЕН: Да.

СОКРАТ: Могуће је, дакле, да се говором искаже оно што јесте и оно што није?

ХЕРМОГЕН: Могуће је.

СОКРАТ: А да ли је истинит говор у целини истинит, а да његови делови нису истинити?

ХЕРМОГЕН: Не, и делови су истинити.

СОКРАТ: Да ли су крупни делови истинити, а ситни нису; или су сви истинити?

ХЕРМОГЕН: Мислим да су сви.

СОКРАТ: Да ли је могуће да кажеш неки део говора мањи од речи?

ХЕРМОГЕН: Није; она је најмањи део.

СОКРАТ: А зар се и реч не казује у истинитом говору?

ХЕРМОГЕН: Да.

СОКРАТ: Она је истинита, као што тврдиш.

ХЕРМОГЕН: Да.

СОКРАТ: А део лажног говора је лажан?

ХЕРМОГЕН: Тако је.

СОКРАТ: Могуће је, дакле, да се каже лажна и истинита реч, ако то важи за говор?

ХЕРМОГЕН: Како да не.

СОКРАТ: И назив који свако даје некој ствари — то је назив за сваког?

ХЕРМОГЕН: Да.

СОКРАТ: И колико год назива да неко да једној ствари, она ће их толико имати и у тренутку кад их он даје?

ХЕРМОГЕН: За мене бар, Сократе, нема друге адекватности речи осим оне да ја сваку ствар могу називати именом које сам јој ја дао, а ти опет оним које си јој ти

дао. Исто тако видим да државе каткада свака за себе имају друкчији назив за исту ствар, и Хелени друкчије од осталих Хелена, и Хелени друкчије од барбара.

(384c—385e)

ГОВОРЕЊЕ И ДАВАЊЕ НАЗИВА СУ РАДЊЕ

СОКРАТ: Зар и говорење није нека радња?

ХЕРМОГЕН: Јесте.

СОКРАТ: Да ли ће онда говорити исправно онај ко говори управо онако како се њему чини да треба да говори или ће онај, који говори о стварима на начин и средствима која су им од природе својствена да казују и да буду казане, успети да одиста нешто саопшти; у супротном случају, промашиће и ништа неће постићи?

ХЕРМОГЕН: Чини ми се да је тако као што кажеш.

СОКРАТ: Зар део говорења није давање назива? Давањем назива, наиме, настаје говор.

ХЕРМОГЕН: Тачно.

СОКРАТ: А зар и давање назива није нека радња, ако је говорење била радња која се односи на ствари?

ХЕРМОГЕН: Јесте.

СОКРАТ: За радње смо видели да не постоје у односу на нас, него да имају неку своју сопствену природу?

ХЕРМОГЕН: Тако је.

СОКРАТ: Зар не треба стварима давати називе начином и средством који је њима природно својствен да називе дају и да буду називане, а не онако како бисмо ми желели, ако треба иначе да будемо сагласни с оним што је претходно речено? И само тако бисмо успели у давању назива, а друкчије не?

ХЕРМОГЕН: Чини ми се да је тако.

(387b—387d)

РЕЧ КАО ИНСТРУМЕНТ ЗА ПОУЧАВАЊЕ

СОКРАТ: Добро, дакле; оно што је требало да се сече, кажемо да је требало да се сече нечим?

ХЕРМОГЕН: Да.

СОКРАТ: И оно што је требало да се тка, требало је да се тка нечим, и оно што је требало да се буши, требало је да се буши нечим?

ХЕРМОГЕН: Тако је.

СОКРАТ: И оно што је требало да се назове, требало је да се назове нечим?

ХЕРМОГЕН: Тако је.

СОКРАТ: Чиме је требало да се обавља бушење?

ХЕРМОГЕН: Сврдлом.

СОКРАТ: А чиме ткање?

ХЕРМОГЕН: Чунком.

СОКРАТ: А називање?

ХЕРМОГЕН: Речју.

СОКРАТ: Право кажеш. И реч је, дакле, некакав инструмент.

ХЕРМОГЕН: Сасвим тако.

СОКРАТ: Кад бих ја сад упитао: „Какав инструмент беше чунак?" Зар не онај којим ткамо?

ХЕРМОГЕН: Да.

СОКРАТ: А шта радимо када ткамо? Зар не разлучујемо потку и нити снованe заједно?

ХЕРМОГЕН: Да.

СОКРАТ: Зар нећеш моћи да ми исто тако кажеш и о сврдлу и о осталом?

ХЕРМОГЕН: Свакако.

СОКРАТ: Можеш ли онда исто тако да ми кажеш и о речи? Ако је реч инструмент, шта ми чинимо дајући називе?

ХЕРМОГЕН: То не знам да кажем.

СОКРАТ: Зар ми не поучавамо нечем један другог и не разлучујемо ствари према њиховој природи?

ХЕРМОГЕН: Свакако.

СОКРАТ: Реч је, према томе, известан инструмент за поучавање и за разлучивање суштине као што је чунак инструмент за разлучивање ткања.

(387d—388c)

ХОМЕР О АДЕКВАТНОСТИ ИМЕНА: ГОВОР БОГОВА

ХЕРМОГЕН: А шта говори, Сократе, Хомер о именима, и где?

СОКРАТ: На много места; али су најзначајнија и најлепша она места где код истих ствари истиче разлику којим их именом називају људи, а којим богови. И зар ти не сматраш да о адекватности имена он ту каже нешто

значајно и за дивљење? Јер је, наиме, јасно да, што се тиче адекватности, богови дају она имена која су по природи; или ти не сматраш да је тако?

ХЕРМОГЕН: Па ја, доиста, добро знам да, ако они нешто назову, назову то адекватним именом. Али каква су имена о којима ти говориш?

СОКРАТ: Зар не знаш да о оној реци у Троји која је имала двобој са Хефајстом он каже: „коју Ксантом називају богови, а Скамандром људи"?

ХЕРМОГЕН: Знам.

СОКРАТ: Шта, дакле, онда? Зар не сматраш да има нечега врло озбиљног у томе да се зна колико је ту реку адекватније назвати Ксантом него Скамандром? Или, ако хоћеш, узмимо птицу за коју каже да су је „халкидом назвали богови, а људи ћуком". Држиш ли да је безначајно сазнање да је исту птицу правилније називати халкидом него ћуком? Или рећи, ‚Батијеја' него ‚Мирина', и многа друга имена код овога песника, а и код других.

Али можда и моје и твоје снаге превазилази да то откријемо; како ми се чини, човеку је приступачније и лакше да испита имена ‚Скамандрије' и ‚Астијанакт', како он каже да се зове Хекторов син, да испита каква то каже Хомер да је њихова адекватност. Ти, без сумње, знаш стихове у којима је ово о чему говорим.

ХЕРМОГЕН: Свакако.

(391d—392b)

ХОМЕР О АДЕКВАТНОСТИ ИМЕНА: *МУШКИ* И *ЖЕНСКИ* ГОВОР

СОКРАТ: Шта мислиш, дакле, које име Хомер држи да адекватније пристаје дечаку, да ли Астијанакт или Скамандрије?

ХЕРМОГЕН: Не умем да кажем.

СОКРАТ: Онда то овако разматрај. Кад би те ко упитао: шта мислиш, да ли адекватнија имена дају разборити или неразборити?

ХЕРМОГЕН: Јасно је да бих рекао: разборити.

СОКРАТ: Да ли се теби чини да су у државама разборитије жене или мушкарци, да тако уопштено кажемо?

ХЕРМОГЕН: Мушкарци.

СОКРАТ: Ти знаш, зар не, да Хомер каже да Хекторова синчића Астијанактом зову Тројанци; онда је јасно да

га Скамандријем зову жене, кад су га већ Астијанактом називали мушкарци?

ХЕРМОГЕН: Изгледа.

СОКРАТ: Зар није и Хомер држао да су Тројанци мудрији од својих жена?

ХЕРМОГЕН: Мислим да јесте.

СОКРАТ: Према томе је он сматрао да име Астијанакт дечаку пристаје боље него Скамандрије.

ХЕРМОГЕН: Очигледно.

СОКРАТ: А сад размотримо зашто. Али, не наводи ли нам најлепше он сам тај разлог? Јер каже: „а он је сам бранио град и зидове дуге". Због тога је, како изгледа, исправно да спасиочева сина зовемо Астијанактом, тј. ‚господарем града' који је спасавао његов отац, како то Хомер каже.

ХЕРМОГЕН: Чини ми се.

СОКРАТ: Како то, дакле? Јер, Хермогене, чак ни ја сам то не схватам; да ли ти схваташ?

ХЕРМОГЕН: Не, Зевса ми, ни ја не схватам.

СОКРАТ: Али, драговољу мој, зар није сам Хомер и Хектору дао име?

ХЕРМОГЕН: Па?

СОКРАТ: Мени се чини да је оно по нечему блиско имену Астијанакт и да оба та имена изгледају као грчке речи. Јер anaks (господар) и hektōr (поседник) имају скоро исто значење и оба су имена краљевског ранга; јер, ако је неко господар нечега он је и поседник тога; јасно је да он тим господари, да га поседује, да га има. Или се теби чини да ништа нисам рекао и да чак сам себе варам сматрајући да сам разабрао некакав траг о томе шта Хомер мисли о адекватности имена?

ХЕРМОГЕН: Ниси се, Зевса ми, преварио, како ми се чини, него си тај траг разабрао.

(392b—393b)

ДАВАЊЕ НАЗИВА *ПРИРОДНОМ ПОТОМСТВУ*

СОКРАТ: Праведно је, чини ми се, да се младунче лава зове лавом, а младунче коња коњем. Ту не подразумевам случај ако се, чудовишно, од коња не изроди коњ, већ нешто друго него оно што је по природи изданак своје врсте — ето шта подразумевам. Ако се коњу ождреби против природе оно што је по природи младунче говечета (тј. теле), то не треба да се назива ждребе-

том, него телетом. Исто тако мислим да, ако се од човека роди нешто што није људски потомак, тај изрод не треба да се назива човеком. Исто важи и за дрвеће и за све остало. Или се теби не чини да је тако?

ХЕРМОГЕН: Чини ми се.

(393b—393c)

ПРАВО ЗНАЧЕЊЕ РЕЧИ БЕЗ ОБЗИРА НА ЊИХОВ ИЗГЛЕД

СОКРАТ: Право кажеш: пази, наиме, да те како не преварим. Према истом принципу, дакле, ако се краљу роди неки потомак, и он треба да се назива краљем; није, међутим, важно да ли се и с т о означава овим или оним слоговима; нити има икаквог значаја да ли се које слово додаје или одузима докле год доминира она суштина ствари која се манифестује у називу.

ХЕРМОГЕН: Шта тим подразумеваш?

СОКРАТ: Ништа компликовано. Елементе алфабета, као што знаш, ми означавамо именима, а не самим тим елементима, осим *е, у, о* и дуго *о;* другим елементима, самогласницима и сугласницима, знаш да додајемо још слова стварајући тако њихово име (алфа, бета, гама итд.). Али докле год у то уносимо основну карактеристику елемента и док је она јасна, исправно је да елемент називамо тим именом које ће нам га јасно показивати. Код БЕТА, на пример: видиш да додавањем Е, Т, А ништа није засметало да се јасно укаже природа тог елемента помоћу целог имена, како је и хтео законодавац: тако добро је он знао да словима да имена.

ХЕРМОГЕН: Чини ми се да имаш право.

СОКРАТ: Исти принцип се примењује и на краља? Од краља ће се родити краљ, од доброга — добар, од лепога — леп, и све друго на исти начин, од сваке врсте родиће се њој сличан потомак, уколико се не роди нешто чудовишно. Треба их, дакле, називати истим именима. Ништа не смета, међутим, ако су слогови код тих имена измењени тако да би неупућен помислио да су она међусобно различита, иако су у ствари иста. Као што се нама чине различитим лекарије, измењене помоћу боја или мириса, а у ствари су исте; лекару, међутим, који води рачуна само о лековима, оне изгледају исте и те примесе га не збуњују. А тако по свој прилици и стручњак у речима води рачуна о њиховој вредности

и не збуњује се ако се неко слово дода, замени или одузме, или ако се вредност речи изрази потпуно другим словима. Као што малочас рекосмо, Астијанакт и Хектор осим Т немају ниједног заједничког слова, а ипак им је значење исто. А и Архепољ (владар града) — које му је слово заједничко с претходним примерима? — ипак означава то исто. И још је много других примера чије је једино значење ‚краљ'. А друга имена опет означавају војсковођу (Агид, нпр., па Полемарх и Еуполем). Једна су ‚лекарска' имена (као Ијатрокле или Акесимброт), а могли бисмо по свој прилици да нађемо многа имена која звуче сасвим различито, и у слоговима и у словима, али по вредности говоре сасвим исто. Да ли се и теби чини да је тако, или не?

ХЕРМОГЕН: Апсолутно.

(393c—394c)

ИМЕНА БОГОВА

СОКРАТ: ...А вероватно да ћемо адекватне називе наћи најпре код оних ствари које су, по природи, вечите. Јер мора да се ту најпре трудило код доношења имена. Чак нека од њих потичу можда и од узвишеније силе него што је људска.

ХЕРМОГЕН: Чини ми се, Сократе, да право кажеш.

СОКРАТ: Није ли онда праведно да почнемо од богова, испитујући колико су адекватно названи управо тим именом theoi?

ХЕРМОГЕН: Тако је.

СОКРАТ: О томе, дакле, ја ово наслућујем: чини ми се да су први становници Хеладе само оне држали за богове које и данданас држе многи међу барбарима: сунце, месец, земљу, звезде и небо. Гледајући, дакле, њих увек на одређеним путањама у покрету, по тој њиховој природној особини кретања (thein) и одредили су им име. Касније су упознали и све друге богове и назвали их истим именом. Личи ли ти на истину то што говорим, или не?

ХЕРМОГЕН: Сасвим ми личи.

(397b—397d)

(На следећих четрдесетак страница Платон изводи етимологије за већину имена богова и богиња, затим за астрономске, етичке, философске и многе друге називе (396d — 421c). С посебном пажњом анализира нарочито речи којима се изражава кретање, с једне стране, и мировање, с друге, често алудирајући на Хераклитову доктрину о свеопштем кретању.)

БАРБАРСКО ПОРЕКЛО ПОЈЕДИНИХ РЕЧИ

ХЕРМОГЕН: А шта је са речима ватра и вода (pyr, hydôr)?

СОКРАТ: У недоумици сам с обзиром на реч ватра. Као да ме је напустила муза Еутифронова или је тај проблем претежак. Види какву изводим ујдурму с обзиром на све такве проблеме због којих сам у недоумици.

ХЕРМОГЕН: Де, какву?

СОКРАТ: Рећи ћу ти. Одговори ми: можеш ли да ми кажеш на основу чега је ватра добила тај назив?

ХЕРМОГЕН: Зевса ми, не могу.

СОКРАТ: Види онда шта ја наслућујем о томе. Мислим, наиме, да су Хелени, и то нарочито они који живе у близини барбара, многе речи од њих преузели.

ХЕРМОГЕН: Па?

СОКРАТ: Видиш да би био у недоумици онај који би испитивао ове речи и њихову евентуалну адекватност на основу грчког говора, а не на основу онога из кога та реч стварно потиче.

ХЕРМОГЕН: Природно.

СОКРАТ: Гледај сада да није и тај назив за ватру каква барбарска реч. Јер, њега није лако довести у везу с хеленским говором, а познато је да тако, уз незнатне измене, Фригијци називају ватру. Исто је и са називима за воду, за пса (kyôn), и за много других.

ХЕРМОГЕН: Тачно.

СОКРАТ: С тим речима, дакле, не треба да се поступа на силу ако би неко хтео да о њима говори. А ја овде од њих дижем руке.

(409d—410a)

ОСНОВНИ САСТАВНИ ДЕЛОВИ РЕЧИ; ПРИМАРНЕ И СЕКУНДАРНЕ РЕЧИ; МИМЕТИЧКИ ГОВОР

ХЕРМОГЕН: Чини ми се, Сократе, да си то сасвим ваљано рашчланио. Али кад би неко упитао о речима ion (оно што се креће), rheon (оно што тече) и doun (оно што везује, држи), у чему се састоји њихова адекватност?

СОКРАТ: Мислиш: шта бисмо му одговорили, зар не?

ХЕРМОГЕН: Сасвим тако.

СОКРАТ: Нешто смо управо малочас предложили да би изгледало како нам је одговор веродостојан.

ХЕРМОГЕН: А шта то?

СОКРАТ: Да за оно у шта се не разумевамо кажемо да је то нешто барбарско. Можда је, дакле, тим речима заиста и својствена таква особина, а можда су првобитне речи необјашњиве и због своје старине. А будући да се речи свакојако изврћу не би уопште било чудно ако се старински говор у односу на данашњи ниуколико не разликује од барбарског говора.

ХЕРМОГЕН: Није уопште недолично то што кажеш.

СОКРАТ: Јер говорим оно што је вероватно. Ипак, чини ми се да у овој ствари нису прихватљиви изговори, него да треба да прегнемо и да то испитамо темељно. Размислимо, дакле: ако би неко стално постављао питања о оним изразима помоћу којих се образује један назив, и ако би затим опет истраживао оно помоћу чега су образовани ти изрази, и ако с тим испитивањем никако не престаје, зар неће нужно онај који му одговара најзад заћутати?

ХЕРМОГЕН: Чини ми се да хоће.

СОКРАТ: Када ће онда тај испитаник с правом одустати од даљих одговора? Зар не у тренутку када доспе до оних речи које су такорећи основни саставни делови свега осталог, и реченице и речи? Јер, ако ствари тако стоје, те речи ваљда више не могу с правом изгледати као да су сложене од других речи. На пример, управо рекосмо да је agathos (добар) сложено од agastos и thoos; за thoos бисмо по свој прилици могли да кажемо да је сложено од других речи, а за њих опет то исто; али кад бисмо једном добили оно што више није сложено од неких других речи, били бисмо у праву да кажемо да смо најзад доспели до основног саставног дела и да њега више не треба да сводимо на неке друге речи.

ХЕРМОГЕН: Чини ми се да право говориш.

СОКРАТ: А сад, да ли су и речи за које ме управо питаш такве елементарне речи и да ли треба да на неки други начин испитамо у чему се састоји њихова адекватност?

ХЕРМОГЕН: Вероватно.

СОКРАТ: Заиста вероватно, Хермогене: бар се чини да се све раније споменуте речи своде на ове. Ако, дакле, ствар стоји онако како се то мени чини, деде да опет све заједно размотримо да ја не бих избрбљао какву будалаштину говорећи у чему би се састојала адекватност примарних речи.

ХЕРМОГЕН: Ти само говори, а и ја ћу, колико ми снага допушта, учествовати у разматрању.

СОКРАТ: Мислим да се и теби чини да за сваку реч, од прве до последње, постоји само једна адекватност и да се у том погледу не разликује једна реч од друге, једино што није ниједна од њих.

ХЕРМОГЕН: Сасвим.

СОКРАТ: Али код речи које смо досада прегледали, адекватност се састојала отприлике у томе да се покаже какво је све оно што постоји.

ХЕРМОГЕН: Како да не.

СОКРАТ: То, дакле, треба да буде својствено у истој сразмери и примарним и секундарним речима, ако доиста хоће да буду речи.

ХЕРМОГЕН: Сасвим.

СОКРАТ: Али секундарне речи, како изгледа, могу да постигну то само помоћу примарних.

ХЕРМОГЕН: Очигледно.

СОКРАТ: Добро. А примарне речи, којима се у основи не налазе неке друге речи, на који ће начин постићи да што је могуће више оно што постоји за нас постане разговетно, ако то доиста хоће да буду речи?

(422c—422e)

КИНЕТИЧКИ ГОВОР

СОКРАТ: . . . Али одговори ми ово: ако не бисмо имали ни гласа ни језика, а једни другима бисмо хтели да укажемо на предмете, зар не бисмо покушавали, баш као што то чине глувонеми, да их означимо помоћу руку, помоћу главе, или другим деловима тела?

ХЕРМОГЕН: Како бисмо друкчије, Сократе?

СОКРАТ: Дакле, мислим, ако бисмо хтели да покажемо ‚оно што је изнад' и ‚оно што је лако', дигли бисмо руку према небу приказујући саму природу предмета; а ако бисмо хтели да покажемо ‚оно што је доле' и ‚оно што је тешко', показали бисмо према тлу. А када бисмо хтели да покажемо коња у трку, или какву другу животињу, је ли да бисмо своје тело поставили у положај што сличнији предметима на које указујемо?

ХЕРМОГЕН: Неминовно је, чини ми се, да је тако како ти кажеш.

СОКРАТ: Мислим да тако, наиме, указујемо на нешто помоћу тела; тело изгледа приказује оно на шта желимо да укажемо.

ХЕРМОГЕН: Да.

(422e—423b)

ДЕФИНИЦИЈА РЕЧИ I

СОКРАТ: Али будући да ми хоћемо да указујемо на нешто помоћу гласа, језика и уста, зар нећемо помоћу њих указати на сваку ствар онда када помоћу њих било коју ствар приказујемо?

ХЕРМОГЕН: Чини ми се, неминовно.

СОКРАТ: Реч је онда, како се чини, приказивање гласовним средствима онога што се приказује и чему, у тренутку приказивања, онај који приказује даје назив гласовним средствима.

ХЕРМОГЕН: Чини ми се.

СОКРАТ: Тако ми Зевса, друже, мени се некако не чини да добро рекосмо!

ХЕРМОГЕН: А што?

СОКРАТ: Зар не бисмо морали да се сложимо да они који приказују овце или петлове и друге животиње дају и име ономе што приказују?

ХЕРМОГЕН: Истину говориш.

СОКРАТ: А чини ли ти се да је то тако?

ХЕРМОГЕН: Не. Али онда, Сократе, какав би приказ било име?

СОКРАТ: Прво, како ми се чини, не ако бисмо приказивали онако како се средствима музичког изражавања приказују ствари, макар да и у том случају користимо глас; друго — не ако бисмо и ми приказивали оно што приказује музика: чини ми се да тада не бисмо дали називе и имена стварима. Тим, дакле, подразумевам ово: да ли све ствари имају звук и облик, а многе и боју?

ХЕРМОГЕН: Имају.

СОКРАТ: Зар се не чини онда да, ако би неко то приказивао, ни прикази тих елемената не би спадали у вештину давања назива. Јер међу тим приказима један је музичка вештина, а други сликарска; зар не?

ХЕРМОГЕН: Да.

СОКРАТ: А шта кажеш о овоме? Зар ти се не чини да сваки предмет има суштину, као што има боју и остало

о чему смо управо говорили? Најпре — зар сама боја и глас немају свако за себе некакву суштину и све остало што је заслужило одредбу и назив ‚биће'?

ХЕРМОГЕН: Чини ми се да је тако.

(423b—423e)

ДЕФИНИЦИЈА РЕЧИ II

СОКРАТ: Шта онда? Ако би неко могао да то само, тј. суштину свакога предмета, приказује словима и слоговима, зар не би он за сваку ствар показао каква она јесте? Или не би?

ХЕРМОГЕН? Сасвим тако.

СОКРАТ: А како би назвао човека који је кадар да то учини? Од оних претходних си једног назвао музичарем, другог сликарем. А како би овог?

ХЕРМОГЕН: Чини ми се, Сократе, да би то био онај кога већ поодавно тражимо: именодавац.

(423e — 424a)

МЕТОД ИСТРАЖИВАЊА

СОКРАТ: ...Али на који би начин могло да се одреди одакле приказивач почиње свој приказ? Ако се доиста приказ суштине обавља помоћу слогова и слова, зар није најисправније да се прво одреде елементарни делови, као што они који се баве ритмовима прво одреде вредности елементарних делова, а после тога вредности слогова и затим, али никако раније, прелазе на испитивање ритмова?

ХЕРМОГЕН: Јесте.

СОКРАТ: Зар не треба и ми онда исто тако прво да одредимо самогласнике, а затим, према врстама, остале елементе да класификујемо у полугласнике и сугласнике — јер тако их некако зову стручњаци о овим стварима — а онда оне који нису ни самогласници ни сугласници? Затим, које су различите врсте и међу самим самогласницима? А када то одредимо, морамо, с друге стране, да добро одредимо сва бића којима треба да се дају називи, да видимо да ли постоје елементи на шта се сва она своде, као што је био случај

с елементарним саставним деловима речи. На основу тих елемената би било могуће да распознамо сама та бића и да ли и у њима постоје врсте на исти начин као што је то било код елементарних саставних делова речи. Када смо све то добро и исцрпно размотрили знаћемо како да по сличности сваки елемент доведемо у везу: тј. да ли треба да доведемо у везу један елемент с једним или да помешамо многе елементарне делове и да их доведемо у везу с једним. Као што сликари, када желе да постигну сличност, час нанесу само гримизну боју, час било коју другу, а понекад их помешају више, на пример када припремају боју људске пути или нешто слично — јер, чини се, мислим, да свака слика захтева специфичну боју — тако ћемо исто и ми елементарне саставне делове речи довести у везу с предметима, и то један део с једним предметом, где се чини да тако треба, или више њих, образујући тако оно што се зове слог, а онда ћемо састављати слогове, од којих су састављене речи и изрази. Онда ћемо, најзад, од речи и израза саставити нешто велико, лепо и целовито; као што је тамо то било живо биће сачињено помоћу сликарске вештине, овде ће то бити реченица сачињена помоћу ономастике (вештине давања назива), реторике или већ неке друге вештине. Заправо не *ми* — ја сам се само одвећ занео у говору. Наши преци су, наиме, саставили то онако како данас јесте; а ми, ако бисмо знали да вично испитујемо све то, треба да, начинивши те одредбе, гледамо да ли су на адекватан начин установљени како елементарни саставни делови речи, тако и изведене речи или пак нису. Друкчије повезивање могло би да буде неприкладно и неметодско, драги мој Хермогене.

ХЕРМОГЕН: Вероватно, Сократе, тако ми Зевса.

(424c — 425b)

КАРАКТЕР ПРИМАРНИХ ЕЛЕМЕНАТА

СОКРАТ: Мислим, Хермогене, да ће смешно изгледати да ствари постају јасне ако су приказане словима и слоговима. То је, међутим, нужно, јер немамо ничега бољег на шта бисмо се позвали кад се ради о истинитости примарних речи. Уколико ти, пак, не желиш да се, као што трагички песници, кад су у каквој недоумици прибегавају машинерији дижући богове увис, и ми извучемо помоћу изговора да су богови дали те при-

марне називе и да је то разлог адекватности тих речи. Да ли је и нама то најбоље решење? Или пак оно да смо их примили од неких барбара и да су барбари старији од нас? Или опет да је немогуће, због њихове старине, испитати те речи исто онако као што је немогуће испитати барбарске. Све то би, наиме, били изговори, и то бирани, ономе који неће да поднесе рачун о адекватности примарних речи. Али ма који год да је разлог што неко не зна адекватност примарних речи, њему је јамачно немогуће да то упозна за секундарне речи које се нужно објашњавају помоћу првих о којима он опет ништа не зна. Јасно је, међутим, да онај који тврди да је стручњак за секундарне речи треба да покаже да је у стању да компетентно и јасно у највећој мери анализира примарне речи или, пак, да схвати да, говорећи о секундарним речима, он само млати празну сламу. Или ти мислиш друкчије?

ХЕРМОГЕН: Не, Сократе, ни случајно.

СОКРАТ: Па добро онда, оно што сам ја приметио код примарних речи и мени се самом чини да је јако брзоплето и смешно. Саопштићу ти то ако хоћеш; а ако сам однекуд ишчепркаш нешто боље, потруди се да то и мени саопштиш.

ХЕРМОГЕН: Учинићу тако. А ти храбро говори даље.

СОКРАТ: На првом месту, мени се чини да је *р* инструмент целокупног кретања . . . Дакле, као што кажем, *р* је елеменат за који је онај који је давао називе помислио да је одличан инструмент за изражавање кретања. У сваком случају се он често њим служи у ту сврху (нпр. кретати се, трчати, струјати и сл.) . . . Верујем, наиме, да је он видео да при изговору тог елемента језик најмање мирује а највећма вибрира; стога ми се чини да се тим послужио. Што се тиче елемента *и*, оно му је послужило за све што је танушно и што најлакше прелази преко свега. Стога је ‚ићи' и ‚хитати' изразио помоћу *и*. Исто тако је помоћу *ф*, *пс*, *с* и *дз*, који су сви шуштави, приказао све што је такво и дао му назив, нпр., ‚псикати', ‚трести се' и, једном речју, ‚потрес' . . . А чини се да је сматрао да је карактер елемената *д* и *т*, тј. притисак и подупирање језиком, погодан да се изрази ‚денути' и ‚стати'. Опазивши да код *л* језик највећма клизи, помоћу њега је дао називе за оно што је ‚глатко', па баш за ‚клизити', затим за ‚обилат', ‚лепљив' и за све друго томе слично. Како у том клизању језик код *г* запне, тај карактер је дат речима као ‚гладак'. Приметивши, с друге стране, да се при изговору *н* глас задржава унутра, помоћу њега је назвао ‚унутрашњост', репро-

дукујући на тај начин чињенице помоћу слова. *А* је опет доделио ономе што је ‚замашно', *е* ономе што је ‚велико' зато што су ти елементи дуги. Као знак за ‚округло' било му је потребно *о* и зато га је уметнуо у ту реч на већину места. А изгледа да је и са свим другим именодавац тако поступио и начинио знак и назив свакоме бићу с обзиром на слова и на слогове, а од ових је помоћу истих елемената даље све остало саставио подражавањем. Ето, Хермогене, у томе ми се чини да треба да буде адекватност речи, ако овај наш Кратил не вели штогод друго.

(425d—427d)

ПРЕИСПИТИВАЊЕ ПРОБЛЕМА АДЕКВАТНОСТИ

ХЕРМОГЕН: Стварно, Сократе, Кратил ми често задаје много посла, као што сам на почетку рекао. Јер, он тврди да постоји адекватност речи, али ништа јасно не каже која је и ја не знам да ли намерно или случајно он о томе сваки пут говори тако нејасно. Зато ти мени сада, Кратиле, пред Сократом реци да ли ти се свиђа како Сократ говори о речима, или имаш о томе нешто боље да кажеш; и ако имаш казуј, било да се научиш од Сократа или да нас обојицу поучиш.

КРАТИЛ: Збиља, Хермогене? Зар се теби чини да је лако да човек тако брзо сазна сам или да научи неког другог о било којој ствари, а камоли о оваквом проблему који изгледа да спада у највеће.

ХЕРМОГЕН: Ама не. Зевса ми! Али ми се чини да је Хесиод добро рекао како је корисно скупљати и зрно по зрно. Ако си, дакле, кадар макар какво зрнце, да допринесеш, немој да сустанеш, него учини ту услугу Сократу, а дужан си и мени.

СОКРАТ: Што се мене тиче, Кратиле, ни ја се сам не бих заклео у оно што сам рекао, већ сам само разматрао са Хермогеном онако како ми се чинило и зато ти храбро казуј ако имаш штогод боље, а ја ћу то прихватити. Ја се не бих зачудио ако заиста имаш нешто боље о томе да кажеш, јер ми се чини да си сам проучио овакве проблеме, а да си и од других учио. Ако, дакле, рекнеш штогод боље, упиши и мене за свог ученика у питањима адекватности језика.

КРАТИЛ: Као што кажеш, Сократе, ја сам се заиста бавио тим стварима и можда ћу те примити за ученика. Ипак се бојим да не испадне сасвим супротно, јер ми некако

долази да кажем теби оно што Ахилеј у *Молбама* (девето певање *Илијаде*) говори Ајанту. Он каже наиме: „Ајанте, Теламонов сине божански народни вођо, / Све си то готово из моје рекао душе". Тако ми се чини, Сократе, да ми је по вољи то што проричеш без обзира да ли те је надахнуо Еутифрон или је то нека друга муза која без твог знања у теби одавно борави.

СОКРАТ: Драги мој Кратиле, и сам се сам већ подуже чудим сопственој мудрости и не верујем у то. Чини ми се стога да треба да се преиспита шта ја то говорим. Јер најнепријатније је кад човек сам себе обмањује; кад онај, наиме, који хоће да вас обмане не одступа ни за педаљ, него вам је увек за петама, зар то није страшно? Стога се, како изгледа, често треба враћати на оно што је већ речено и покушавати, према речима оног песника, да се гледа „истовремено напред и назад". А поготово сада ми треба да видимо шта смо то већ рекли. Рекли смо да се адекватност речи састоји у томе што показује природу ствари; тврдимо ли да је ова дефиниција основана?

КРАТИЛ: Апсолутно, Сократе, како се бар мени чини.

СОКРАТ: Речи се, онда, казују да би се њима поучавало?

КРАТИЛ: Наравно.

СОКРАТ: Да ли да тврдимо да је то вештина за коју су потребни стручњаци?

КРАТИЛ: Наравно.

СОКРАТ: Који?

КРАТИЛ: Они које си ти на почетку споменуо: законодавци.

СОКРАТ: Да ли ћемо, дакле, тврдити да и та вештина постоји у друштву исто тако као остале вештине или нећемо? Хоћу, наиме, ово да кажем. Сликари су једни бољи, једни гори?

КРАТИЛ: Наравно.

СОКРАТ: Зар не да су дела, слике, која израђују бољи сликари — боља, а оних других — лошија? А и градитељи исто тако: једни праве боље зграде, други лошије?

КРАТИЛ: Да.

СОКРАТ: Зар онда и законодавци не израђују једни боље своја дела, а други лошије?

КРАТИЛ: Е, тако ја већ не мислим.

СОКРАТ: Зар ти не мислиш да су закони једни бољи, а други гори?

КРАТИЛ: Нипошто.

СОКРАТ: Онда ти, изгледа, не мислиш ни да су називи једни више, а други мање адекватни.

КРАТИЛ: Нипошто.

СОКРАТ: Према томе, сви називи су адекватни?

КРАТИЛ: Бар они који то стварно јесу.

СОКРАТ: Дакле, као што је већ споменуто, да ли да кажемо да овоме Хермогену то није име ако он нема ничега карактеристичног за Хермов сој, или да кажемо да он носи то име, али да је оно неадекватно?

КРАТИЛ: Чини ми се, Сократе, да он не носи то име, него да изгледа да га носи, а да оно припада другоме, ономе чија је то и природа.

СОКРАТ: Да ли је то онда лажно ако неко каже да је он Хермоген? Јер, најзад, није више могуће рећи да је он Хермоген ако он то није?

КРАТИЛ: Како то кажеш?

СОКРАТ: Зар није поента твојих речи да је сасвим немогуће говорити лажно? Јер, драги мој Кратиле, многи су тако тврдили, и некад и сад.

КРАТИЛ: Али како, Сократе, ако се каже оно што се каже, зар се не каже оно што јесте? Или — зар се говорити лажно не састоји у томе да се каже оно што не постоји?

СОКРАТ: За мене и за моје године, друже, тај је разговор одвише суптилан. Ипак ми реци још ово: да ли се теби чини да се, с једне стране не може говорити оно што је лажно, али се то може тврдити?

КРАТИЛ: Не чини ми се ни да се може тврдити.

СОКРАТ: Нити је могуће изрећи то, нити ословити некога? Ако тебе, на пример, неко сретне на путовању и, узевши те за руку, рекне: „Здраво, странче из Атине, Змикрионов сине Хермогене!" — да ли би он то рекао, или би тврдио, или би исказао, или би тако ословио не тебе, него овога Хермогена? Или никога?

КРАТИЛ: Чини ми се, Сократе, да би он напразно изговорио те звуке.

(427d—429e)

(После овога се Сократ и Кратил сложе да може и мора постојати лажан говор и да је реч такав приказ који може бити нетачан (430a—432a).)

СЛИКА НИЈЕ ИДЕНТИЧНА С ПРЕДМЕТОМ КОЈИ ПРИКАЗУЈЕ

СОКРАТ: . . . Гледај онда да ли право кажем. Зар не би имао два предмета — Кратила и Кратилову слику — у случају да неко божанство не прикаже само твоју боју и облик, као што чине сликари, него ако и све изнутра начини као што је у теби, репродукујући исту мекоћу и температуру, затим додајући покретљивост, душу и разум исти као што је твој и, једном речју, све оно што ти имаш ако стави поред тебе у виду копије — да ли би то онда било Кратил и Кратилова слика или би то била два Кратила?

КРАТИЛ: Чини ми се, Сократе, да би то била два Кратила.

СОКРАТ: Дакле, видиш, пријатељу, да за слику треба тражити другчију адекватност . . . Или ти не осећаш колико сликама недостаје да би имале исто оно што и ствари које су тим сликама приказане?

КРАТИЛ: Осећам.

СОКРАТ: У сваком случају би био смешан, Кратиле, третман којем би од стране речи биле изложене оне ствари које су тим речима означене ако би у свему све њима било слично. Јер све би некако постало двоструко и не би могао више ниједно да разликујеш и да кажеш које је од њих сам предмет а које његов назив.

КРАТИЛ: Имаш право.

(432b — 432d)

ЗНАЧЕЊЕ РЕЧИ ЗАВИСИ И ОД УПОТРЕБЕ, НАВИКЕ И ДОГОВОРА ЉУДИ

СОКРАТ: Одважно сада, драги мој, признај да реч може бити добро састављена, с једне стране, а да, с друге стране, исто тако може бити и лоше састављена. Поред тога немој инсистирати да она мора имати сва слова, да би била тачно онаква као што је ствар коју та реч означава, већ допусти да се дода и неподесно слово. А ако то допустиш за слово, онда допусти и за реч у реченици, а ако за реч, онда допусти да се у говору дода и реченица неподесна стварима. А исто тако признај да се стварима даје назив и да се о њима говори докле год то садржи основне карактеристике предмета о коме је реч, као што је случај код имена слова, ако се сећаш шта смо малочас Хермоген и ја говорили.

КРАТИЛ: Дабоме да се сећам.

СОКРАТ: Добро онда. Јер докле год су те карактеристике сачуване, чак ако и није баш све подесно, исказ ће се још увек односити на тај предмет, добро — ако су сачуване све појединости, лоше — ако су оне малобројне. Дакле, драги мој, признајмо да се тај исказ односи на предмет да не бисмо морали платити глобу као Егињани који ноћу касно шврљају по улици, да и ми такође не бисмо изгледали како смо до предмета уистину стигли много касније него што приличи. Или ти тражи неку другу адекватност речи и немој прихватати да је реч представа предмета помоћу слогова и слова. Јер ако будеш рекао и једно и друго, нећеш бити кадар да будеш у сагласности са самим собом.

КРАТИЛ: Чини ми се, Сократе, да разборито говориш и тако прихватам.

СОКРАТ: Будући да се онда у томе слажемо, испитајмо као следеће овакав проблем: ако назив, рекли смо, хоће да буде добро начињен, он треба да има подесна слова?

КРАТИЛ: Да.

СОКРАТ: А подесна су она слова која су слична предметима?

КРАТИЛ: Дабоме.

СОКРАТ: Тако су, дакле, начињене оне речи које су добро начињене. А ако нека реч није добро састављена, највећим делом би се вероватно састојала од подесних слова, сличних предмету, ако та реч треба да буде његова слика, али би имала и понеко неподесно, због кога та реч не би била лепа и добро сграђена. Да ли то тврдимо или нешто друго?

КРАТИЛ: Мислим, Сократе, да би се битка без потребе продужавала, кад се мени не свиђа тврдња да постоји реч која није добро начињена.

СОКРАТ: А да ли ти се не свиђа ни тврдња да је реч представа предмета?

КРАТИЛ: То да.

СОКРАТ: А да ли ти се чини да се с правом каже да су неке речи сложене од старијих речи, док су неке опет примарне?

КРАТИЛ: Чини ми се.

СОКРАТ: Али ако те примарне речи треба да буду представа нечега, да ли знаш неки бољи пут да се оне начине представом него што је пут да се начине што сличнијима ономе што треба да представљају? Или ти се пак више свиђа објашњење које спомиње Хермоген,

а и многи други, да су речи договорно одређене и да представљају предмете само онима који учествују у договору и који предмете познају унапред. Да је то, дакле, адекватност речи, тај договор, и да уопште нема разлике ако неко начини реч онако како она досад постоји, или, напротив, оно што ми сада зовемо ‚мало' ако назове ‚велико', а оно опет што зовемо ‚велико', ако назове ‚мало'? Која ти се варијанта више свиђа?

КРАТИЛ: Сократе, боље је да онај који нешто хоће да представи, то представи на основу сличности, а не на основу било чега што је на дохват руке.

СОКРАТ: Право кажеш. Дакле, ако реч одиста треба да буде слична предмету, да ли је нужно да по природи буду предметима слични они елементи помоћу којих ће неко начинити примарне речи? Хоћу ово да кажем: да ли би уопште било могуће да се оно што смо малочас назвали сликарским делом начини сличним бићу, кад не би од природе постојале бојене материје, помоћу којих се израђују слике, сличне ономе што се представља сликарском вештином? Или би то било немогуће?

КРАТИЛ: Било би.

СОКРАТ: Да ли би исто тако и речи икада могле постати сличне нечему кад најпре они елементи помоћу којих се граде речи не би поседовали извесну сличност с оним предметима које речи приказују? Или су то елементи помоћу којих се граде речи?

КРАТИЛ: Да.

СОКРАТ: Придружи ми се онда и ти у разматрању у коме је већ учествовао Хермоген. Гледај: да ли ти се чини да право кажемо да је *р* слично ‚кретању' и ‚тврдоћи' или ти се то пак не чини?

КРАТИЛ: Чини ми се.

СОКРАТ: А *л* да је слично ономе што је ‚танушно' и ‚мекано' и осталом о чему смо малочас говорили?

КРАТИЛ: Да.

СОКРАТ: Знаш ли да за исту ствар ми кажемо sklerotēs, а Еретријци опет sklerotēr (тврдоћа)?

КРАТИЛ: Знам.

СОКРАТ: Да ли онда *р* и *с*, и једно и друго, личе на исту ствар и да ли њима реч која се завршава на *р* саопштава исто што и нама реч са *с*, или у једном од та два случаја не саопштава?

КРАТИЛ: Саопштава исто и њима и нама.

СОКРАТ: Да ли зато што су *р* и *с* или зато што нису?

КРАТИЛ: Зато што су слични.

СОКРАТ: Да ли су они онда слични у свему?

КРАТИЛ: Јесу, вероватно, уколико се односе на кретање.

СОКРАТ: Да ли је такво и *л* које се налази у тој речи? Зар оно не саопштава оно што је супротно од тврдоће?

КРАТИЛ: А можда оно није добро ту смештено, Сократе. Као што си малочас у разговору са Хермогеном издвајао и уметао слова тамо где треба, а чинило ми се да си правилно поступао, можда и овде тако уместо *л* треба да се каже *р*.

СОКРАТ: Право кажеш. Шта онда? Да ли се овако како сад говоримо уопште не споразумевамо међусобно ако неко каже ту реч са *л*, нити ти знаш у овом тренутку о чему говорим?

КРАТИЛ: Ја то знам из навике, пријатељу.

СОКРАТ: Кад кажеш ‚навика', да ли мислиш да кажеш нешто друго него ‚договор'? И да ли ‚навиком' означаваш нешто друго него што ја, када изговорим ту реч, подразумевам оно, а ти опет препознајеш шта то подразумевам. Да ли то кажеш?

КРАТИЛ: Да.

СОКРАТ: Ако, дакле, препознајеш звуке које ја изговарам, значи да с моје стране примаш саопштење?

КРАТИЛ: Да.

СОКРАТ: Да ли на основу онога што је неслично ономе што подразумевам кад то изговарам ако је *л* неслично тој речи за ‚тврдоћу' (sklerotēs) као што кажеш. А ако ствар тако стоји, шта је друго по среди него да си се ти сам са собом договорио и да адекватност речи и за тебе постаје принцип договора, будући да се саопштење добија подједнако помоћу сличних и несличних слова усвојених једном по навици и договору? Али ако навика уопште није договор, зар неће бити добро да кажемо да се саопштење не садржи у сличности него у навици; јер, како изгледа, она врши саопштење и помоћу сличног и помоћу несличног. Будући да се у овоме слажемо, јер, Кратиле, твоје ћутање тумачим као одобравање, нужно је да се некако и договор и навика тумачи као саставни део у саопштавању онога што подразумевамо док говоримо. Јер, пријатељу, ако хоћеш да се заустависмо код бројева, како мислиш да се за сваки број појединачно одреди реч која би му била слична ако не допушташ да је значајан утицај који твоја сагласност и договор имају на адекватност речи? Мени се, дабоме, и самоме свиђа да речи буду сличне предметима у што већој мери, иако се бојим да, како рече Хермоген, у ствари баш

то успостављање сличности не буде мучно и да не буде нужно да код утврђивања адекватности речи прибегнемо и томе крајњем методу — договору. Тако би вероватно речи биле образоване на најбољи могући начин када би садржале све, или пак већину, елемената сличних предмету — то јест подесних елемената, а на најгори могући начин у обрнутом случају.

(432e — 435d)

СТВАРИ ТРЕБА САЗНАВАТИ ДИРЕКТНО, А НЕ НА ОСНОВУ ИМЕНА

СОКРАТ: . . . Малочас си, наиме, у разговору рекао, ако се сећаш, да онај који даје називе треба нужно да је упознат са стварима којима даје називе. Да ли ти се још чини да је тако или не?

КРАТИЛ: Још ми се чини.

СОКРАТ: А да ли кажеш да је био с тим упознат и онај који је давао примарне називе?

КРАТИЛ: Био је упознат.

СОКРАТ: Помоћу којих назива је он онда сазнао или открио ствари ако тих примарних назива још није ни било, а с друге стране ми опет тврдимо да је немогуће да ствари сазнамо и пронађемо друкчије него ако сазнамо називе или ако сами пронађемо карактер тих назива.

КРАТИЛ: Чини ми се да је тако, Сократе, како кажеш.

СОКРАТ: Како онда да кажемо да су они упознати са давањем назива или да су законодавци пре него што постоји било каква реч коју би они знали, ако се ствари одисте не могу сазнати друкчије него на основу речи?

КРАТИЛ: Ја, Сократе, мислим да је најистинитије објашњење тога проблема овакво: нека сила већа од људске ствари је одредила примарне називе, што има за последицу да су они нужно адекватни.

СОКРАТ: И тако, дакле, ти мислиш да је противречио себи самом онај који је давао називе, било да је он неки демон или бог? Или се теби не чини да је важно оно што смо малочас говорили?

КРАТИЛ: А можда једна од тих група и нису називи?

СОКРАТ: Која то, драговићу мој? Да ли она која се односи на мировање или она која се односи на кретање? Јер нећемо, малочас рекосмо, то пресудити по броју примера.

КРАТИЛ: То, Сократе, не би било право.

СОКРАТ: Док су, дакле, имена зарађена и док једна тврде да су она слична истини, а друга то исто опет тврде за себе, помоћу чега ми онда да расуђујемо и чему да се обратимо; не неким називима друкчијим од ових: јер њих нема, него је јасно да ваља изван назива тражити оно што ће нам без назива предочити која је од те две групе права, показавши јасно шта је истина бића.

КРАТИЛ: Чини ми се тако.

СОКРАТ: Према томе је, Кратиле, како изгледа могуће сазнати биће без помоћи назива, ако ствари тако стоје.

КРАТИЛ: Изгледа.

СОКРАТ: Помоћу чега још очекујеш да се то сазна? Зар не помоћу оног што је најприродније и најоправданије, тј. да се једне ствари сазнају помоћу других ствари, ако међу њима постоји некаква сродност или да се ствари сазнају помоћу њих самих? Јер оно што је друкчије од њих и што им је страно означиће нешто друкчије и страно, али не ствари о којима је реч.

КРАТИЛ: Чини ми се да право кажеш.

СОКРАТ: Али чекај, Зевса ти: зар се не сложисмо у неколико махова да су називи, ако су добро дати, слични ономе што као називи означавају и да су слике ствари.

КРАТИЛ: Да.

СОКРАТ: Ако се, дакле, ствари могу сазнавати, колико год је то могуће помоћу назива, а и помоћу њих самих, које ће сазнање бити лепше и поузданије? Да ли треба сазнавати на основу слике као такве, ако је она добро начињена а истовремено сазнавати и суштину онога чија је то слика, или пак на основу суштине, као такве, а у исти мах видети да ли је та њена слика добро урађена?

КРАТИЛ: Мени се чини да је нужно поћи од суштине.

СОКРАТ: На који онда начин треба да сазнајемо или проналазимо биће — то је можда сувише крупно да бисмо и ти и ја знали; треба да смо задовољни сложивши се у томе да не треба да се поће од назива, него да биће много пре треба да се сазнаје и да се истражује на основу себе сама а не на основу речи.

КРАТИЛ: Очигледно, Сократе.

(438a—439b)

ЦЕО ПРОБЛЕМ ЈЕ ПОТРЕБНО ТЕМЕЉНО ИСПИТАТИ ИСПОЧЕТКА

СОКРАТ: ... Можда је све то тако, Кратиле, а можда и није. Треба то, дакле, храбро и темељно испитивати и не прихватати ништа олако — јер ти си млад и имаш још времена — а кад размислиш, ако што откријеш, саопшти и мени.

КРАТИЛ: И учинићу тако. Знај ипак, Сократе, да чак ни тренутно ја то не запостављам него ми се у мом размишљању чини да ствари много пре стоје онако како Хераклит каже.

СОКРАТ: Други пут ћеш ме онда, друже, поучити, када се с пута вратиш. А сад, као што си се ти спремио, крени у село; а Хермоген ће те отпратити.

КРАТИЛ: Нек буде тако, Сократе; али пробај и ти да о томе још размишљаш.

(440d—440e)

Избор и превод са старогрчког:
Ксенија Марицки-Гаћански.

МАРКО РАШКОВИЋ

ОДЗИВ МОРА

Крв ми допире у све мрачне поре
ноћи што нестају у знаку клонућа
и тамом крије бела крстопућа
Мукло се ветру одазива море
и шумом буди умрла сванућа
Разноси ме трепет окриља висине
кроз глуве сенке модрих тамариса
жалом и стењем Мосора и Клиса
Песмом се гласе петлови од глине
у миру белих јутарњих обриса
У зенама ми моћно звезде горе
и тихо срцу одзива се море

НЕ МОГУ РЕЧЈУ ДА ОДОЛИМ

Још треба бола камену и мору
Још треба суза чемпресу и бору
Још треба туге облаку и птици
Још нек ми тугују крајолици
Не могу речју да одолим
свему што волим и не волим

О ДА САМ ДРВО

Оно дрво да сам што се вечно зелени
дрво што пева уз море
Оно дрво да сам што не вене с јесени
дрво што му у лишћу цветају звезде и зоре
О да сам дрво што се вечно зелени
Оно дрво да сам дрво младовито
у чије грање веселе птице слећу
Дрво да сам оно тихо хладовито
Најлепше дрво да сам у дрвећу

СУТОН БИЋА

Црвени кројачи
кројте
Зелени певачи
појте

Плави клесари
клешите
Бели тесари
тешите

Црни гробари
копајте

ЗВЕЗДА И СУЗА

Лутам за звездом
коју ми отеше
Чезнем за чулима
што ми обамреше

Вапим за срећом
угашеном давно
Сањам очајно
умирем неславно

Испијам живот
у горкој долевци
Певам у сузи
плачем у попевци

ЕЛЕГИЈА

Бранку Миљковићу

Данас је очајно изгубљено за сутра
Ветар раздањује ноћ црно у свести струји
У души узалуд горе будућа јутра
Мртвом ме песмом буде умукли славуји

Љубити све звезде није ми било дано
Грејати сва срца ускраћено је сваком
Све што је светлом цвало тмином ми развејано
Све што је светлом жућено распршило се мраком

Не остављај ме песмо рођена у мојој осами
Даруј ми песмо сунце које у бескрај сија
Даруј ми малу радост која вечито пјани
Несретне певаче суморних елегија

ХОЛАНДИЈА

Пробудило нас је сунчано јутро у Баварској те су језера изгледала још светлија, а удаљене шуме још тамније и стазе толико привлачне да смо се у машти прошетали по њима.

Возимо се кроз рајнске пределе, где златокоса сирена Лорелај не зачарава више рибаре; велика индустрија је отровала немачке воде и риба у њима нема. Преко потиснутих винограда и поља, на брдским косама се уздижу старински дворци, оронули, ископаних очију. Безвољно протичу Рајна и Мајна, споро промичу бродови; на једном бродићу путници униформисани платненим белим шеширима, непомични као галебови који су мало даље попадали по тамном шлепу. Ређају се градови: Гетеов Франкфурт, Нирнберг, некада чувен по дечјим играчкама, а сада по судском процесу; скулптуре са келнске катедрале се беспомоћно осмехују на солитере. У даљини са високих димњака се вије дим од хемикалија.

Сећање нас враћа око сто година уназад, када је Љуба Ненадовић путовао кроз ове крајеве, гледајући и домаће и стране госте кроз сету своје усамљености, са иронијом и хумором свога ваљевског краја. Појављују се једнолико суморне, простране, али неукусне и полупразне станице, са богатом саобраћајном мрежом, где је све у потпуном реду, па и гомиле старог гвожђа или испражњене конзерве и угљена прашина.

Девојка обојено плаве косе, беспрекорно очешљана, са снежно белом огрлицом на тамној свиластој хаљини, достојанствена, брише кваке и прозоре, испод којих гура колица са бомбонама и пићем мршав, измучен продавац, али самоуверен и сав у белом.

Врло је мали број путника: две три старице усред лета у тешким спортским ципелама, покушавају да се држе право упркос годинама и ратовима који су их притиснули; два путника од којих се један тужи што не може да се виђа са сестром из Источне Немачке: обоје су на прагу старости, а живот ето тако брзо пролази. Други, пошто је запазио мој пасош, хвали Југославију и прича о новој социјалистичкој партији у Немачкој. Признаје се ограничено право својине и лична иницијатива у привреди. Нико не помиње омладин-

ски покрет, јединствен по тражењу нових путева, иако нејединствен по тражењу циљева. Сви путници у Западној Немачкој које сам слушала да воде политичке разговоре пред странцима окривљују свога скорашњег „вођу" заборављајући да је он био само врхунски представник ранијих манитости: Ничеове филозофије о надчовеку и империјалистичке тежње продора на исток.

Међутим, ни трагови последњег рата и поновног пораза — не осећају се. По изграђеним путевима, обновљеним и новим зградама, по огромном броју аутомобила, по добро храњеним и одевеним путницима и пролазницима на перонима, по рекламама многих и разноврсних фабрика рекло би се да се Немачка брзо и добро опоравља, њена животна и радна снага су свакоме ко њоме прође јасне и као по оморини пред буру осећа се претња те нове притајене снаге. У ствари за Немце раде радници из Италије, а још у већем броју са Балкана, а они раде за моћније од себе, који их вешто као пионе гурају напред, а сви се вртимо у кругу незајажљивих материјалних прохтева и жеља за наглим успоном животног стандарда.

Наш човек из околине Загреба предводник је радничке групе у фабрици аутомобила. Блед, врло мршав, али необично развијених раменских мишића. Наслућује се да је на том послу морао доста да потегне. Привукао је још земљака, али „неће да раде". А он је према њима строг као што су његови послодавци били према њему. „Мене је Швабо гулио; ја гулим даље." За шест година скупио је 42 хиљаде марака чисте зараде и купио себи стан за 32 хиљаде да би превео жену; „Швабо дао, Швабо и узео", али ипак жели да остане још шест година и помало се и поноси што при великом отпуштању њега, као „форарбајтера" задржавају. Можда ће тек под старост, ако је доживи, пожелети да се из стране фабрике врати у свој здрави и лепи Горски котар. Од наших и грчких радника, бар оних са којима сам говорила, нико заправо и не позна Немачку: не науче језик, не прате културне манифестације. Ниједан од њих није био у музеју, на изложби, или на концерту. Жене се крећу скоро само између радног места и свога стана. Послодавци их просто претварају у роботе. Београђанка која пакује путер у мањим количинама по цео дан већ неколико година, успела је да својој кћери девојци пошаље 11 кофера штофа, цемпера, свиле и разних драгулија. Међумурка чија су деца засновала своје породице и врло лепо живе, ражалостила се при растанку за Аленом, најмлађим унуком, али одлази да ради „у две шихте", да пече и продаје кобасице у ресторану да би зарадила још један ауто „за себе", поред онога који је већ послала на дар мужу. И не пада јој на ум да би јој можда лепше било да седи у своме месту, да при-

ча Алену, да га васпитава, напослетку да ужива у малишану који је збуњено упирао плаве очи у баку и у огромну локомотиву која му баку односи. Али други ауто је претегао малог Алена.

На самој граници, у Дизелдорфу, ушла је у моје одељење лепа плавуша. Подсечена, златасто обојена, јако натапирана коса уздизала јој се око главе као ореол. У белој чипканој блузи и тамној сукњи. Хармонична и љупка, блистајући од младости и животне радости, посадила је на сто крај прозора ћерчицу да би је могла видети два човека са којима се она преко спуштеног окна опраштала, а који су се упили погледом у девојчицу. Мушки подшишана главица, румени обрашчићи, плаве очи као у мајке али косог облика као у млађег човека под прозором, по чему се могло познати да јој је отац, док се по тепању старог који се топио гледајући је, могло наслутити да је деда — љубав према унучићима је свугде претерана.

У ружичастој хаљини са златним ланчићем и висуљцима око врата, са минђушама и наруквицом са сличним висуљцима, прстенчићем на средњем прсту и ташницом на левој руци, из које је извадила беспрекорно белу марамицу, трогодишња Удина би изгледала одвише накинђурена да није при томе имала тако простодушан осмех и отворен поглед. И мајка и ћерчица су изгледале врло срећне и задовољне. Када је воз пошао, млада жена ми се обратила; по лаком ступању у познанство и по разговорности могло се приметити да је из једноставније средине. Причала ми је да је са села, имају мало имање, воде Wirtschaft, издају преко лета собе па и пун пансион варошанима, домаћим, из Холандије. Сви се добро одморе, нашетају, имају изврсну храну, и сваки гост, ако није поново дошао, бар је пожелео да поново дође. Имала је два брата: један је погинуо у рату, други је засновао породицу, са његовим синовима Удина се лепо слаже као и са синовима њене заове удате у Холандију, којој баш, ето, одлазе у госте. Ова жена вероватно и ради доста код своје куће, али радост која је избијала из ње и њене мале кћери сведочиле су да им је живот лак и пријатан, а мајци испуњен само женским бригама.

Прелазимо границу између Немачке и Холандије и одмах осетимо разлику. За нама су остали индустијски велеградови, велике и једнолике станице и високи бронзани коњаници, споменици владарима и војсковођама, нигде их ваљда више нема него у Немачкој.

У Холандији су нас дочекали и усред лета сасвим свежи пашњаци и ливаде, ниске кућице и километарски дуге стаклене баште. Стигли смо предвече и приметили да се цео простор полако обвија измаглицом која допире са недалеког мора.

Холандија је у ствари само западна покрајина земље која се с правом називала Низоземска, јер јој је добар део копна нижи од морске површине. У овој земљи врло сређених економско-финансијских прилика и високе културе вековима се одиграва борба између мора и копна. Усталасано море запљускује обале, а штите их дине, високи ветром нанесени пешчани таласи, у које се чврсто укоренила трава. Често представљане у сликарству: пепељасто-сиве и модре кад је облачно и хладно, златасто-рујне и мрко-црвене при заласку сунца, дине су природна заштита Низоземске од мора и река, али је штите и дуги и вешто подигнути насипи. Холанђани насип зову „дам"; имена неколико холандских градова казују да су подигнути на насипима: на реци Амстел Амстелдам, доцније Амстердам, на Роти Ротердам, на Заму Замдам, на Схиу Схидам.

Представе нашег просечног човека о Холандији везане су за поље лала и зумбула, за ветрењаче и за укусан сир, који као и кондензовано млеко Холанђани извозе у све стране света.

Заиста, у пролеће се између градова Харлема, Лајдена и Алкмара виде велика поља лала, зумбула и нарциса као код нас у лето зрело жито или у јесен кукуруз. Ти једнобојни и разнобојни цветни ћилими уносе у пејзаж равнице нешто врло пријатно и радосно. Љубав према цвећу и неговање цвећа је разлог што се цела Холандија од пролећа до позне јесени претвара у велики цветњак. Свугде видите цвеће: на селу и у граду, у прозорима, баштама, по парковима, скверовима, улицама, ивицама мостова, у саксијама причвршћеним уз бандере. И сада ми је још свеже сећање на базен испред Градског музеја у Хагу са лотосима белим, жутим, ружичастим и црвеним као божури. Из четири краја великога базена гледали су нетремице право у сунце: мирни, свечани, споља бледи а изнутра снажно обојени као да сагоревају неком потајном ватром.

Ветрењаче, најпознатија одлика холандског пејзажа у природи и на слици, нису само млеле брашно већ исушивале мочваре, секле дрво, цедиле уље. Оне су, чини ми се, споменици прошлости — ниједну нисам видела у покрету. Победила их је техника и време. А како су некад морале изгледати стравичне са висине на којој су обично грађене кад као орлушине засеку ваздух крилима изнад ниских кућа.

Холандија је копно отето од воде. Исушивање је почело помоћу насипа, канала, ветрењача; наставило се парним млиновима и пумпама, а траје и данас уз примену најновијих и најсавршенијих техничких средстава. У тој борби човека са стихијом да дође до земљишта, отетог од мора, полдера, да га претвори у плодно и исушено употреби за грађе-

ње, победа је бивала наизменична, али све више наклоњена човеку. Пре неколико векова побеђивала је чешће природна сила — вода из мора и река продирала је у копно, натапала га и односила све што јој је било на путу. Да бисте имали представу о томе, даћу вам податак — река Мас је у XV веку за једну ноћ потопила седамдесет два села и око сто хиљада људи.

Море је раскидало копно, стварало велика и мала острва и полуострва на северу и западу. Тако су настала два затворена мора: око Амстердама Зајдерсе или Ајселмер, како га обично зову, а око Харлема Харлемсе. Ово друго је исушено, а величину првога моћи ћете замислити када поменем да његово исушивање траје четири стотине година, па је од 525 хиљада хектара исушена тек половина. То је већ победа човека над стихијом. Холанђани упорно мењају изглед своје земље. Где је воде сувише, заробе је уставама и насипима; где је потребна, спроведу је. Отуда њихова пословица: *Бог је створио небо и земљу, а ми Холандију*. При пролазу једном врло живом саобраћајном улицом у Амстердаму, Јан Дегенар, коме је преко педесет година, говори ми: „Добро памтим да је у моме детињству овде била вода". А показујући ми ново насеље у Хагу, објашњава: „Све је овде пре неколико година било под водом". Још 1953. поплава је у југозападним крајевима отела 1.800 живота, око 70 хиљада становника морало се иселити са простора од 130 хиљада хектара и гледати како им вода односи све што су имали и стварали. Зато се у Холандији будно прати стање свих насипа; ако примете да је један попустио, утврђују добро онај иза њега, па тек тада онај у опасности. Мостови и канали одржавају се у беспрекорном реду.

Укрођена, вода од непријатеља постаје савезник и добротвор. У XVI веку, за време шпанске опсаде Лајдена, да би им домаћа флота са севера могла доћи у помоћ, грађани су отворили канале и подигли ниво воде. Испред домаће флоте, „просјачке" како су је са подсмехом називали освајачи — Шпанија је у то време била прва поморска сила — испред народне издржљивости и одлучности лајденског градоначелника Ван дер Верфа морао се бројан и добро снабдевен непријатељ повући.

У XVIII веку, руски цар Петар, док је непознат у Холандији боравио, „мајстор Петар" тако су га звали сељаци и радници из Зандама, где и данас постоји његова кућа, свакако није дошао у Холандију само ради бродоградње него да би видео насипе и мостове јер је при подизању града на обалама Неве и Финског залива имао услове сличне холандским.

Вода је отворила пут Холанђанима у цео свет и обогатила их. Обиље влаге доноси богатство и самом тлу. По

стално свежим пашњацима и ливадама пасу црно-беле и мрко-беле краве. Оне су један од извора благостања, одувек хранитељке земље, али их Холанђани нису унели у митологију као суседни Скандинавци. Напротив, остављају их на пашњацима и кад је већ хладно, уз ударе таласа и фијук ветра чује се мукање и рика као очајнички дозив у помоћ.

И поред високо развијене индустрије, поред светске трговине, за коју су им лучки градови Амстердам и Ротердам природом предодређени, Холанђани не напуштају ни своје старе финансијске изворе: сточарство, рибарство, живинарство, земљорадњу; они мудро користе све што им положај земље и клима пружају и улажу свој рад и своју способност. Прошло лето је било изузетно сушно и на све стране виделе су се пумпе како из подземних резервоара и каналића освежавају не само баште и повртњаке већ и поља и пашњаке. Канали и чамци су често на домаку сеоских башта. Свака кућица и башта имају понешто своје. Видела сам ограду од широких хоризонталних дасака, правилно размакнутих и лакираних, благо усталасаних ивица, а место капије стављен је велики лакиран точак.

Сеоске куће су мале као да су грађене за децу, а не за потомке стаситих морепловаца, чији поглед продире далеко изнад њихових кућица и башта. Јер те кућице су некад толико ниске да се не виде одозго са високих насипа па нам се чини да се аутом возимо кроз ваздух.

Ни у градовима куће нису јако високе; у Хагу, средишту холандске отмености, има доста једноспратних и двоспратних. Најчешће стамбене зграде су на три спрата. Урбанисти увек имају у виду историјски развој градова. Реставрација и поново подизање у рату срушених старих зграда врши се врло студиозно. Блокови нових високих зграда од четири, пет спратова и солитери са великим стакленим површинама и уском челичном конструкцијом увек су одвојени и не изазивају осећање ружних несразмера, и дисхармоније са љупком и наивном архитектуром старинских зграда са горњим делом фасаде троугластим, степеничастим и издубљених лукова. Оне су већином од црвене или жуте опеке, некада украшене белим плочицама. Свеже обојених прозорских оквира, са снежно убељеним завесама, ове куће као да су увек спремне за свечаности и дочек гостију. Испред њих баштице или бар низови саксија разнобојног цвећа. Холанђани се не боје бизарних линија ни нескладних боја. Можда мисле нека разнолике линије зграда освеже једноликост нашег пејзажа, нека снажне боје разгоне маглу и кишу нашег поднебља и створе атмосферу весеља; нека нам чистоћа и углачаност замене кратак сјај сунца. Заиста, цвеће и обиље зеленила много освежавају градове. Брестови и липе дуж градских канала под месечи-

ном одражавају се као безбројни златасто-зелени извори, у којима се расцветава чудно неко водено цвеће. Градове освежавају и паркови, мали и велики, вештачка језера, шуме са вишеструким дрворедима, чије се гране некада додирују при врху и граде славолуке. Шуме у околини Хага, шуме према Ротердаму, Лајдену, а нарочито према Дортрехту.

Сутрадан по доласку пошла сам из Хага у Схевенинген на купање. Прошла сам кроз оштар запах рибе и ужурбаност радника који су је паковали и отпремали. Било их је мршавих, али и снажних као да су сликарски модели Тролопа млађег. На врло високом платоу окренутих леђа према граду, а са погледом на море стоје импозантне зграде, хотели за оне које очекују доле на мору јахте и једрилице, који увече слушају концерте у згради за забаву и излазе доцкан на купање. Доле, ниже су трговине са успоменама малограђански шареним, а испод њих море. Бледо сиво, са свим прелазима сивине до црнила у облацима и таласима. За време плиме таласи отварају тамне бездне и јуре према обали; вода је хладна, а купачи се сунчају у високим сламним фотељама да би се заштитили од ветра и песка, помешаног са сићушним шкољчицама. Нема нашег дугог сунчања и купања по цео дан. Разумела сам зашто им прија код нас на Јадрану.

Једном поподне пели смо се на дине да посматрамо море. Било је то на страни где се народ купа; сретали смо босоноге жене са децом и кучићима, загрљене парове са транзистором. Дан је био изузетно сунчан као и добар део прошлог лета. Сунце се при заласку дуго задржавало над пучином, и када сам мислила да ће утонути поново се појављивало, све снажније жарило по видику, замарало и смиривало море и окивало га у једнаке сиве плоче са руменом позлатом. Град је био још неосветљен, само су дине пламтеле у црвено-мрким и љубичасто-плавим бојама.

Чудновато да се у овој пренасељеној земљи не осећа недостатак простора. Како су им градови на магистралама а све остало је пашњак и поље, стичемо илузију о простору. Као да им не можете целу земљу попреко прећи за неколико часова. А они се и возе по њој на све стране. Суботом и недељом по путевима се виде бескрајни редови аутомобила, мотора и бицикла. Пешаке ћете врло ретко срести. Можете их на прсте избројати. Сви се возе. Девојчица се ритмично диже и спушта изнад седишта јер јој још ноге нису дуге да дохвати педале бицикла на коме јури, а забачена коса јој једри на ветру. Заустављa се за тренутак и прихвата другарицу да заједно наставе радосну јурњаву. Свугде је притајена радост од осећања слободе у природи, али се ужива дискретно; свугде је мир и ред, нигде сукоба, ниједне руж-

не речи. Можда ће пасти само понеки уздржано љутити и хладан поглед због нечије невеште вожње.

Скоро истовремено са ходом деца се навикавају на вожњу бициклом. У корпама причвршћеним на бицикл мајке носе пред собом децу. При излазу из једне попречне улице девојчица са мајчиног, а дечачић са очевог бицикла одмеравају ситуацију. Као мишићи из рупа они из својих корпа осматрају прелаз. Можда је то просто подражавање родитељима, али је и привикавање од најранијег детињства на пажњу, усредсређеност и дисциплину. Па ипак, као и сву децу света, и мале Холанђане привлачи авантура. Како бисмо иначе објаснили појаву двоје малих од 4—5 година који се у чамчићу возили каналом у Делфту. Широким, округлим веслима, скоро без дршки, отискивали су се дуж канала озбиљни и свечани. И они и чамчић изгледали су као играчка са висине кеја одакле смо их гледали. Зауставили су се и упитали нас „Куда води овај пут?" Не, нису били странци. Говорили су холандски. Али свакако нису са знањем родитеља пошли на ову вожњу.

Страницу ненавикнутом да брзо запази и одвоји карактеристично од типичног, холандски градови ће се можда у први мах учинити једноличним. Већином широке и правилне, улице се ретко смењују са уским талијанског типа. Свугде канали са мостовима и дрворедима. Свугде стара и нова црква, узгред речено и нове су старе, али за сто, двеста година млађе од оних које називају старим; свугде многобројна звона. У Амстердаму их има 55 на једној цркви. То нису звона која позивају на молитву већ у лепоту музике: свако има своју мелодију.

Цркве су већином готске; високе и шиљасте сенке по равном пејзажу, без богатих скулптуралних украса у којима су велики мајстори умели обрадити камен да буде прозрачан и ваздушаст. И изнутра су једноставне. Нема у њима фресака, ни величанствених колонада, ни потресне лепоте ренесансе, ни барокне претрпаности; једини украси су им витрои са побожним, историјским и алегоричним мотивима. Скромна резбарија на предикаоницама, често одличне оргуље и гробнице, маузолеји, са којима је одата почаст научницима као и владарима и војсковођама. Унутрашњост ових храмова пре задовољава историјску радозналост него што буди религиозно и естетско осећање. Утрехтска катедрала оставила ми је тежак и тужан утисак, са многим тамним, празним удубљењима подсетила ме је на очне дупље скелета.

У средишту сваког града је градска кућа, и на њој су звона. Као да је грађанство обогаћено прекоморском трговином давало на знање свештенству и племству: „И ми смо стигли, и ми смо ту!"

Пролазимо покрај старинских кућа са ренесансним, барокним и рококо фасадама, са грбовима породичним и цеховским. У грбу тржнице где се премеравала роба стоји велика вага. На тргу се мешају мириси цвећа и рибе. Капије са резбаријама, са великим старинским бравама и клиновима. Понегде у приземљу велики прозори без завеса па се пролазнику при погледу у собе као на филмској траци одвијају животне сцене. На горњим спратовима познате дизалице за намештај, који се у Холандији уноси кроз прозор, јер је степеник увек ужи од прозора.

Усред најпрометнијег дела града је хофје, двориште на огромном простору, уоквирено зградама, у Амстердаму и храмом. У средини са травњаком, а некад и цвећем. Сећам се да су у Лајдену биле хортензије високе као жбуње. Хофје су подизали богаташи за незбринуту старост и за сирочад, или за странце раднике. Усред хучне, главне улице Халферстрата у Амстердаму, и иначе у средини градова, хофје нас својим беживотним миром враћа неколико векова уназад и сведочи о хуманој бризи за бездомне, старе и децу без родитеља, о жељи да буду не само збринути, него да им се у живот унесе и лепоте.

У средини града се налазе и старе школе; универзитети су у близини храмова, а књижаре у близини универзитета. Школе су обично практичног смера, мали број Холанђана се опредељује за универзитет. Државних чиновника је само 11%. Успон школовања је увек омогућен, ма не ишао у правој линији. И у школама, као и у другом, приватна иницијатива је широка. Настава је већ у прошлом веку била очигледна.

Посетила сам ротердамску гимназију. Зграда је модерна са великим спортским тереном. Упознала сам се са једном ученицом од 15 година. Држање јој је било отворено, смело, а говор лепо уобличен. Говорила је два страна језика, а учила их је само у школи. У хашкој Боровој шуми стоји зграда са натписом Индивидуална настава. Дознала сам да је ово у ствари школа за заосталу децу, којој је заиста и најпотребнија индивидуална настава.

Неписмених у Холандији нема. Основних, средњих и стручних школа има много, а универзитета само 6: у Лајдену, Утрехту, Најмегену, Гронингену и два у Амстердаму.

Стекла сам утисак да је холандска омладина дисциплинована и добро васпитана. Па и деца се играју по парковима и травњацима без вике, свађе или туче. Узнемиравати некога при послу или одмору, играти неком фудбал испод прозора не може се ни замислити. Као што је код нас изузетак да се старијима уступи место при вожњи, код њих је сасвим изузетно да се то не учини. Такво опхођење утиче и

на странце који онде живе. Из Института за социјалне студије, за који је бивша краљица уступила своју палату, излазе студенти разних народа и раса у тихом разговору.

При одабирању позива родитељи су без предрасуда и остављају деци слободан избор. Сматрају да преданост раду увек доноси успех и задовољство у животу. У цвећарници моја пријатељица се обраћа младој девојци са молбом да јој она уреди буке т. Када смо изашле, прича ми да је девојка завршила гимназију у Ротердаму, а њени врло богати родитељи нису се успротивили да им ћерка по својој жељи изучи цвећарски занат, јер много воли цвеће, а нарочито уређивање букета.

Животни стандард Холанђана је висок, али ни најбогатији не допуштају раскош. У градовима не постоји стамбени проблем, само делимично у Ротердаму. Рибарски станови у Схевенингену, близу Хага и раднички у Амстердаму сунчани су, лепо и хигијенски грађени.

Храна Холанђана је квалитетна, али за наше појмове врло одмерена. Преко дана се пије чај, млеко, кафа са мало меденог или воћног колача или се узме густ јогурт, некада мешан са воћем или слатким. Главни оброк у граду је око 6 сати, када се радни чланови породице врате са посла. Домаћица им је припремила топлу супу, месо или рибу, поврће, салату, пудинг или колач, сир, воће. Због многих зачина храна је укусна.

У погледу одевања више се по укусу него по квалитету може осетити разлика. У неким крајевима је очувана народна ношња. Изгледа да је одржавају за љубав туриста. Жене рибара, старице из Схевенингена виђала сам у народном оделу, али девојке, њихове унуке, у плавим платненим панталонама. Десиће вам се да сретнете старе Холанђанке високе и праве, мирне и достојанствене у белим капама широких подавијених крајева, са блузама на струк закопчаним до грла, у тамним сукњама са светлим кецељама. Разноврсне су и занимљиве народне женске капе, нарочито капсел из Фризије, налик на кацигу. Прављене су од злата, сребра или бакра. Испод кациге је свилена црна капа у којој је коса затегнуто скупљена, а за свечаније прилике се поврх кациге носио вео и шеширић са цвећем. Ове женске кациге су ишчезле као и старо сукнено широко одело, јер животне прилике и потребе мењају традиције и код традиционалних Холанђана, који су при свим променама обазриви и питају се да ли је добро да их спроведу и да ли да мењају старо за нешто боље.

Међутим, и под грађанским оделом у типовима Холанђана се осећа разлика, проузрокована ратовима, сеобама и колонијалним животом. Потомци праседелаца Батаваца су,

како наука тврди, рајнски тип: ниски, црни, живахни; на северу, у Фризији, овалног лика, бели и румени, плавих очију, али често риђе и црне косе. Оставило је трага мешање са Римљанима, са франачким и германским племенима, мање са доцнијим освајачима. Ређе, али ипак примећују се потомци морнара, официра и трговаца који су се женили у колонијама. Ово мешање је дало и лепе типове.

Мешавина се огледа некад и у карактеру појединаца, мање у менталитету народа, јер се у дугом историјском процесу домаћи и страни елементи нивелисали, па се о Холанђанима добија одређен утисак. То су људи пословни, умешни, реални, уредни и вредни, свесни дужности и стрпљиви при раду. У изгледу сваке њихове куће и поседа примећује се добро материјално стање, уредност и чистоћа. Лако им је, помислили сте, нагомилали су капитал у колонијама. Тачно је. Трговали су и робљем, ловили Црнце као дивљач, куповали их за ћинћуве и оружје; на жалост, куповали од њихових несвесних владара. Откупљивали су од Индијанаца земљу у бесцење, прогонили их и убијали. Однос према уроћеницима, несумњиво, баца сенку на прошлост Холанђана више него заузимање земаља. Зна се да се за сваку стопу домаће земље морало борити са водом. Па зар је чудо што су тражили друге земље када их је море мамило на све стране! Треба разумети онај узвик Nieuwe land — Нова земља, када су пронашли земљу која их је могла рибом обилно исхранити. У освајању земаља имали су много такмаца са којима су исто водили сурову борбу, али сви су колонизатори били једнаки и преотимали су један другима плен.

Било је свирепости и у унутрашњој политици, у сукобима између племића, обогаћених грађана и малих људи са републиканским тежњама. Њихов представник Ван Олден Барневелт је завршио на вешалима испред дома племића. Друга два борца за народна права, браћа Јован и Корнелије де Вит мучени су, убијени и мртви вређани. (Доцније у близини тамнице у којој су били мучени подигнут је споменик.) Све то припада далекој прошлости, као и борба између протестаната и католика. Али се Холандија одлучила за верску трпељивост пре других земаља. Они прихватају изгнане суседе хугеноте, калвинисте и протестанте, Јевреје из Португалије. Холандија прва постаје у новијој историји заштитница слободне мисли. Еразм Ротердамски својим делом „Разговори" утире пут Лутеровој реформи, Декарт после двадесет година живота у Холандији изјављује да се слобода нигде не поштује као онде. Француски енциклопедисти да би избегли цензуру штампају прву свеску енциклопедије у Ротердаму.

Има лепих појава правде и хуманости у холандској прошлости. Није само научна радозналост подстицала Антонија Левенхука да пронађе бакцил, него жеља да помогне човечанству. Велики правник Хуго Гроције пише књигу Слободно море, проглашујући море међународним поседом. Зар није Рембрант хумано и дубоко психолошки осетио проблем Црнаца и у сјајној композицији, која се налази у хашком државном музеју, изразио у погледу једнога тихи бол и ропску скрушеност, а у погледу другога загледаност у нешто далеко, несигурно, једва наслућивано, али ипак очекивано да дође?

Поменула сам домове за старе и сирочад. И данас је врло много удружења за друштвену помоћ.

Како бисмо без хуманости схватили поступак радника са дока, чији се споменик налази на једном амстердамском тргу, који је пред окупатором устао у одбрану отпуштених радника Јевреја. Или морнара који је недавно похитао у помоћ нашем броду, спасао два живота, а сам нашао смрт у таласима.

Пре неколико година удавио се младић у Црном језеру под Дурмитором. Утопљеника нису могли пронаћи. Како је скочио загрејан у најхладнији део језера, где се снежаник слива, тако је остао међу стенама. Мајка и сестре су нарицале на језеру, преклињући људе да га извуку, да га бар сахране. Холандски туристи нису разумели њихово тужење, али су дирнути болом прегли да га изваде, везивали су конопце и куке, ронили, мучили се цело доподне и успели да га извуку. А претходног дана су стигли са мора да у пролазу посете и Дурмитор. Од два дана, колико су остали, један су жртвовали за врло ризичан подухват да ублаже туђ бол.

Кроз целу прошлост све до садашњости код Холанђана избија светла црта љубави према слободи. Побунили су се против Римљана када су им место данка почели узимати поља, жене и децу. Карло V, који је владао целом средњом и западном Европом, па и Холандијом, окарактерисао их је као „најбоље поданике, а најгоре робове". Давали су му две трећине државног буџета, али су тражили од њега сва грађанска права. Због безакоња и суровости Филипа II побунили се и отерали Шпанце. Да поменем само још последњи рат, у коме су Холанђани дали снажан отпор нацистима, и због тога много трпели: градови су им бомбардовани, културни споменици доста уништени, људи убијани, велике луке разрушене. Подаци су ужасни. Само у једном граду, у Ротердаму 14. маја 1940. је цео стари град на површини од 260 хектара спаљен. Уништено је 25.000 зграда, 24 цркве, 62 школе, 2 позоришта, 2350 трговина. Реалистично је изражена патња становника Ротердама у Задкиновој

скулптури човека који покушава да се спасе од бомбардовања. Зло је у прошлом рату прошао и Хаг, најгоре Амстердам у коме је живело много Јевреја, насељених већ отпре 400 година. Широки трг одакле су одвођени у најгоре концентрационе логоре сада је место где се они сваке године скупљају из целог света као на хаџилук. Кућа Ане Франк је претворена у музеј.

У пролазу Холандијом намеће се питање како то да им се земља после рата тако брзо опоравила: све порушено је изграђено и много новог додато. Чини се да не треба само тражити разлог у повољном положају, ни у природним изворима земље и колонија, него и у трезвености схватања живота, свесном осећању дужности, у стрпљивом раду и штедњи. Одмах по ослобођењу прионули су раду, пре свега изградњи путева и успостављању саобраћаја. Обновили су земљорадњу и сточни фонд, и хортикултуру. Неговање цвећа представља важан извор народних прихода. Треба видети сајам у Алсмеру, одакле се цвеће извози у цео свет, или сајам млечних производа у Алкмару.

Развили су индустрију у већој мери него раније; када се виде фабрике камиона, аутомобила, реморкера и дизелмотора, локомотива, челичане и високе пећи и хемијска индустрија, може се закључити како Холанђани вредни и умешни, налазе различите и многобројне могућности за благостање своје земље. А као традиционални трговци обновили су трговину са целим светом. Тежња је да појединац развије радну иницијативу колико год може, али зато да има све што му је потребно за пристојан живот и за старост. Свако ко се у Холандији роди има право да у старости прима одређени месечни износ за основне животне потребе. Али, како ми је речено, свако се труди да не падне на терет друштву већ да и сам током живота нешто заради. Нико се не буни што је на луксуз и дуван ударен велики порез. Путеве добрим делом грађани изграђују из својих средстава према величини имања. Мало место Васернар са богатим поседима и вилама даје највише прихода хашкој општини којој припада.

Холанђани су упорни у извођењу својих циљева; не питају колико ће им снаге, времена и трошкова бити потребно ако су о нечем добро размислили и унели то у свој план. Ова особина осведочила се крајем XVI века код експедиције Баренц — Рајп која је тражећи краћи пут за Индију подносила три и по године невероватне муке и жртве у животима, не одступајући од циља. Већ пре него што су стекли колоније, Холанђани су се богатили, јер су успели да своје одличне тканине, платно и сукно, продају не само у средњој Европи, Шпанији и Италији, већ да га као прво-

класну робу пласирају на тржишта Лондона и Париза. Њихови књижари Елзевири издавали су у XVI веку књиге без грешака, изванредно јасним и лепим словима.

Своје планове Холанђани остварују невероватном брзином. Године 1596. искрцао се њихов први брод на острво Јаву. Већ 1602. је организована Источноиндијска компанија, 1609. чувена Амстердамска банка. Током XVII века Холанђани су постали посредници између Јапана и Кине и све до средине XIX века, имали су са малим изузетком, једини од Европљана трговачке везе са Јапаном. Али док се није дошло до благостања у XVII, такозваном златном веку, требало је много одважности, предузимљивости, напора и стрпљења.

Све ове добре особине Холанђани показују и данас. У Амстердаму нису имали велики парк. Одлучили су да га подигну. И начинили су парк дуг пола сата хода, са каналима, вештачким језерима, дрворедима, путевима за возила, стазама за јахаче и пешаке. Парк носи име песника и драматичара Јоста ван Вондела. Његова драма Гајстбрехт и поред архаичног језика XVII века и данас се сваке године представља у Амстердаму.

Посматрање бродова као и посматрање мора и дина представља за Холанђане велико уживање. Са висине дина гледају како иза рта који носи назив Ук оп Холанд стижу бродови из далеких земаља. У Ротердаму су пожелели да са самога мора имају поглед на бродове. Саградили су хотел Делту са стубовима положеним у море. Као Тритон хотел је изронио из мора. Модернистички једноставних линија, отмено опремљен, сав од стакла и финих, уских преграда, хотел омогућује посматрачима да погледом прате бродове који полазе из луке или долазе из света у ову највећу светску луку. Домаћи их познају, знају им и имена. Сви из хотела занесено гледају у море, у бродове који окићени сијалицама стоје у луци, или полако секу и разгрћу око себе воду и достојанствено броде. Жена седе и као свила сјајне косе, витка и права као војник, често устаје од стола, напушта друштво, излази на терасу. Очигледно очекује неког врло драгог и жели да што пре угледа брод који га доноси. Можда је у младости испраћала и дочекивала мужа поморца. Пре неколико векова када су дуги путеви били врло опасни и растанак са својима можда био заувек, Холанђанке су пратиле мужеве до бродова, плакале и нарицале. Ако је брод полазио из Амстердама, скривале су свој бол од равнодушних у Кули суза подигнутој у луци. И данас кула постоји. На њој је барељеф са означеном годином, 1569. На њему из пристаништа креће брод, а остаје уплакана жена. Тврде да је барељеф постављен због младе

жене која је од туге умрла за мужем. И данас, мада теже за независношћу, Холанђанке су везане за породицу, а нарочито за децу. Када сам погледом показала својој пријатељици Хети средовечне родитеље који су путовали са четворо мале деце, шапнула ми је: „Ко зна колико их још имају код куће!"

Као и друге жене и Холанђанке зарађују, али пошто је туђа помоћ врло скупа, ако имају више деце, остају код куће, негују и васпитавају децу. Према једној холадској пословици: *Човек и пас иду од куће, а жена и мачка остају код куће.* Никада нисам приметила да жена ради преко снаге, да носи велики пакет, кофер или какав било терет. То човек узима на себе. По селима нисам видела измучене жене као на Ван Говим сликама. Схватање Холанђана је да муж треба да зарађује. Оно се огледа и у њиховој пословици: *Бог је створио човека да заради, а ђаво жену да потроши.* Младим родитељима друштво излази у сусрет да их деца не заробе; доцније деца се и по жељи родитеља брзо осамостале. У Крелер Милер музеју, који је удаљен од главних градова па се онамо одлази на цео дан, млада мајка је разгледајући слике гурала пред собом колица с бебом. Два малишана су испитивала одјек у другој полупразној сали. Нико им није замерио, а родитељи су били заузети разгледањем. У хашком Градском музеју има одељење за децу. Док родитељи разгледају, деца се играју, цртају или праве фигуре од пластелина. Можда ће се тако открити неки таленат.

Али је занимљиво што реални и пословни Холанђани имају и сами склоност за праве наивне дечије радости. Они уживају у музеју у коме су изложени минијатурни ентеријери холандских кућа, стари по неколико векова. У њих су унесени камин, сав намештај, преслица; нису заборављене ни једва видљиве плетеће игле у рукама мале лутке, ни грејач за ноге који се као наш мангал загревао зажареним угљем, ни најмањи судић потребан у кухињи или за млекарство. Ови минијатурни ентеријери давани су девојкама када се удавале, а рађени су били према њиховој родитељској кући, да би, кад год је се зажеле могле бар у маломе да је виде.

Исто тако не само деца већ и одрасли уживају у Мадурндаму, минијатурној копији свега карактеристичког у Холандији: са макетама Палате мира и других важнијих или занимљивих зграда, са парковима, каналима и пољима

Могло би се навести још доста доказа о правој дечијој радости код пословних и реалних Холанђана. Заустављају се у групама на улици, пред позориштем лутака, или пред старинским вергловима, испраћају и дочекују свечано ка-

раван лале; 6-ог децембра две трећине становника од деце до стараца на улицама дочекују светог Николу који доноси поклоне. У музеју Крелер Милер, где је избор уметничких дела врло строго вршен и где се налази једна од најлепших збирки Ван Гогових слика, две просторије су одређене за забаву одраслима и деци. У првој је машина у коју се стављају оловке у боји и хартија. Машина се покрене и када се сама заустави извлаче се слике са паралелним потезима сличним Ван Говим које је уносио у своје слике под утицајем јапанског сликарства. Недељни сликари, иначе сасвим озбиљни људи, стоје радосни као деца над својом „уметношћу". Вреди видети њихова обасјана лица када из машине извуку своју слику. У другој просторији се забављају деца. Са једне стране убацују се у неку машину лопте, а ова их помоћу неке пречаге на другом крају избацује. Деца трче, хватају лопте и поново их убацују. Сав зарумењен отац тројице малишана, добро просед, трчао је заједно са синовима за лоптом и могло се приметити како му игра прија. Код нас одрасли и када се играју са децом не уносе се потпуно у игру, осећа се да се претварају.

Видела сам колико је радости унесено са једним великим буketом у пријатељску кућу. Врло пажљиво и домаћица и гошћа која га је донела распаковале су га и очаране њиме ставиле га у воду, одабирале место одакле ће се најлепше моћи видети. Примицале му се и одмицале. „То је буket за неког принца", говорила је домаћица, „сутра никуда нећу ићи од куће, седећу да му се дивим." И домаћин га је посматрао доброћудно кроз наочаре и подвлачио женине речи: „Да, она сутра никуда неће ићи, седеће поред њега да му се диви." Нисам умела да се свесрдно прикључим том одушевљењу; код нас би се рекло: „хвала" или у најбољем случају: „Ох, што је леп!" Они су се радовали од срца: и они који су радост причинили и они којима је причињена. Ово ипак не може бити само израз друштвене форме, мислила сам, ово је потреба за радошћу.

Можда је и разузданост о кермесима, када уздржљиви Холанђани троше немилице, само жеља за радошћу, отмица летње радости од сивине дуге студене јесени, када ветрови хује па се гране у отпору згрче и прильубе једна уз другу и у том косом сплету остају заувек, магле притисну видик, а кише сипе и лију без престанка. Учинило ми се да Холанђани мисле: „Кад нам је већ борба с природом пала у део, треба да сами стварамо радост". Другима и себи. На томе никада не штеде. Уосталом, права штедња и јесте у разумном распоређивању, а не у тврдичењу.

Редак, управо нечувен економски, интелектуални и уметнички успон који се у Холандији током XVII столећа

сјединио, у историји се обично не понавља. Али Холанђани, са неким крајевима насељеним гушће од Јапана, настоје да одрже свој животни стандард и ниво културе. У томе циљу траже нове напоре и примењују нова техничка средства. Три су велика последња достигнућа: проналазак подземног гаса чијом енергијом могу снабдевати не само своју земљу него и западну Европу, извођење Делта плана којим се део Северног мора одваја помоћу устава подигнутих на вештачком острву и повезују три природна острва и ротердамски тунел у дужини од два километра са добром четвртином под реком Мас. Возила сам се и раније метроом у Паризу испод Сене, у Лењинграду испод Неве, али ме је ипак дубоко импресионирала конструкција овог тунела на кесонима спуштеним у воду у дубини од 61 метра, са четворотрукim путевима у два правца и са осам покретних степеница за пешаке. Глатко као по паркету вози се по бетону тунела, стално обасјаном светлошћу ноћу појачаном. Возили смо се предвече, и када сам са висине великог моста угледала аутомобиле на обилно осветљеним путевима између Ротердама, Хага и Дортрехта, помислила сам: лепа је и техника примењена у корист а не за уништење живота. Али ми се у исти мах јавила и слика коња кога сам тога дана при уласку у Ротердам први пут видела, јединог за време двонедељног боравка у Холандији. Мале главе, витког врата и развијених сапи, нека чудна мешавина између тркачког и товарног. Као неки залутали Дон Кихот, јахач је пројахао на њему поред ветрењаче. Возили смо се даље. Ближио се Хаг у пуној светлости, с вековним илузијама, од храма светог Јакова из XI до најмодернијег из XX века, и са највећом, најлепшом илузијом, Палатом мира. Хаг у коме сам поред лепоте природе осетила уједначено и снажно било савесног рада. Можда нам и не остаје друго само лутање између илузија и настојања за бољим животом.

Аница Шаулић

МИЛОРАД ЦРЊАНИН

СКЕЛЕЦИЈСКА

од скелеције чије је руке однео шлог

Ја руке немам више!
И ко ће сад душе на другу страну да носи,
време да мери водом,
у јесен Тису да коси,
окове речне да поистовети с небеским сводом?

Руке више немам.

И осећам:
из чела ми се месец рађа,
а она ме чека ко жеља разапета.
О, због чега нисам натрула лађа
па да умирем док она цвета?

Ни себе немам више.

Јер:
ко ће моју жену грлити љубећи,
и у чијим шакама ће да плива?
Знам:
Тиса ће, без мене, и даље, тећи
и све ће, нормално да се збива.

Ипак:
ко ће моју жену грлити љубећи?

ПОНОЋНА ПЕСМА

опанчара чија жена очекује туђе дете

Ух, ти њени уштиркани скути!
Под пупком јој руком дете наслућујем.
Ни не снивате како жути
док јој у тело најневинију биљку пресађујем.

Од њене коже правили би се несањани опанци
за сањане ноге комшинице Савете!
Клаћу је безочно ко што се кољу јагањци
ако ми . . . ако ми не роди моје дете!

А има . . . моје очи има да има!
И све друге моје ствари.
Јој, наждераћу се и плаћаћу пиће свима
чак и онима који нису опанчари!

А кад ми будеш рађала друго дете . . .
Друго дете ћерка да буде!
Сви луди због ње да се опамете,
а паметни да полуде.

Жено, не хрчи! Пробуди се
и причај о моме сину . . .
Погледај, његови опанчићи висе,
над вратима, о оном новом клину.

ЧОБАНСКА

Слободану Тишми

Лудимо кад су ноћи сувише беле
и гриземо месечину што по нама звони.

И онда:
руке нам за мислима пођу,
а од нас не могу да оду
звездама које нам очи боду.
И све нам се чини:
оне долазе, а никако до дођу . . .

Па почињемо игру у тој белини
немоћи и осаме.

И опет нам се јаве,
предсмртно плаве,
у даљини.
Саме.

Полудимо у ноћима без таме.

У ТРАЖЕЊУ ЧАРОБНЕ ФОРМУЛЕ

(Свршетак)

У међувремену се у Бечу обилно дискутирало о разним плановима о федерализацији, да би некако задвољили Вилсонов прграм. Прво је био скициран нацрт према којем би се „нова" Аустрија као нека конфедерација састојала од 7 држава, и то: 2 њемачке, 1 сјевернославенске, 1 југославенске, 1 источнославенске, 1 румуњске и 1 талијанске. Дакако, да би над свима владао Карло Хабсбуршки као заједнички владар. Затим су саставили нову редакцију која је предвиђала четири краљевства: њемачко-аустријско, чешко, украјинско и југославенско, док би Пољаци добили посебан статус, који би омогућио уједињење Галиције с пољском државом под Хабсбурзима. Цар Карло је 12. X позвао к себи у Баден представнике народа из аустријске половице Монархије, да се с њима посавјетује о пројекту федерализације и формирања новог, широко-коалиционог аустријског кабинета, али готово сви од нењемачких представника говорили су само о в л а с т и т о ј држави, док су аустријски социјал-демократи тражили федерацију.

Мусулин је 14. X послао Бечу нову поруку Скржинског: Скржински је сазнао из искрено аустрофилског извора, блиског савезничким владама, да је талијански главкомандујући генерал А. Диаз издао дневну заповијед, у којој се спомиње понуда непријатеља, и информатор Скржинског мисли да би Монархија, понудивши Италији непосредну евакуацију, омогућила В. Британији и Француској да ефикасније помажу и заговарају интересе Монархије. Осим тога, да је манифест пољског Регентства у антантиним круговима само повећао симпатије за Пољску, а Аустро-Угарска би помоћу непосредног признања тог програма индиректно одговорила Вилсону да без ограде прихваћа програм 14 тачака, док би се тако, истовремено, успоставила солидарност између Беча и Варшаве. Да би се аустрофили у Братанији и Француској могли — у једном тренутку, кад су очигледна одлучна настојања Аустро-Угарске да отпочну преговори — успјешно залагати за даљњи опстанак Монархије, мора се догодити н е ш т о, у чему би Аустро-Угарска поступила независно од Њемачке. Обје на-

пријед предложене мјере документирале би независност и дубље разумијевање онога, што носи будућност, а не могу изазвати никакву опасност с њемачке стране. Но, ваља хитати, јер би касније морали исто подузимати, само без икакве користи. „Да ли аустријски Нијемци и угарски Мађари желе такођер плаћати големе одштете за Белгију и сјеверну Француску?" И Дитастине се изјаве — које му поузданици преносе под строго повјерљиво, а да то Дитаста ни у сну не може слутити — слажу с предњим. Тај је француски дипломат одлучан аустрофил, али каже да нитко неће моћи помоћи Аустро-Угарској, ако сама не покаже да има још увијек довољно енергије да збаци са себе њемачки јарам. Дитаста тумачи за Аустро-Угарску повољно, што још нема одговора америчке стране, при чему уопће не постоји увредљива намјера. Сада ће се преговарати о Монархији, а савезници морају знати, да ли ће — ако Аустро-Угарска остане — она и надаље бити послушно оруђе Берлина. Нека нам докаже — мисли он — да су јој животне ратовати све док не буде потпуно поражен њемачки митаво је питање у томе, но вријеме пожурује одлуку. И Клемансо би могао под тим увјетима иступити у прилог формирања независних држава у о к в и р у Монархије. Но, у питању Њемачке нема милости на другој страни: Антанта ће ратовати све док не буде потпуно поражен њемачки милитаризам. Аустрофили Антанте — наставља Скржински — тврде да њима неће више бити могуће — ако Турска закључи сепаратан мир прије него што ми заузмемо „сепаратно становиште" — да бране свој став. Сазнаје да расположење водећих људи Антанте према Мађарској постаје сваког дана све горе.

Мусулин је истог дана послао нову, строго повјерљиву поруку Скржинског: Дитаста је послао прекјучер свога првог секретара у Лозану с овим налогом: „Сједните у влак и пренесите пријатељима Аустро-Угарске да је куцнуо час да манифестирају било којом гестом искреност и желју да закључе заиста трајан мир, којим је Монархија прожета, тако да своју лојалну игру одијели од двоструке игре коју игра и коју ће играти Њемачка. Шефу Монархије и његовим вјерним слугама преостаје ј а к о м а л о времена да још од Аустро-Угарске отклоне судбину њемачког империјализма, коме предстоји пораз од којега га н и т к о не може више спасити. Не говорим о Бугарима, али су сами Турци, у тако опасном положају, управо сада стидљиво учинили ту гесту. Ми схваћамо да навика аустроугарске владе да поступа по сугестијама Берлина омета изразе ријешености цара, који ће сигурно хтјети да спаси Аустро-Угарску Монархију од п о р а з а, који је а п с о л у т н о с и г у р а н и н е м и н о в а н. Тај ће пораз услиједити, ако

Аустро-Угарска у најкраћем року не покаже своју потпуно добру вољу, и то на јасан начин. Сати су одбројени и Хабсбуршка би монархија требала остати поштеђена од казне припремљене за њемачки империјализам."

Поузданик Скржинског, који је у непрекидној вези с француским министарством вањских послова, а пријатељ је француског амбасадора — наставља он — рекао му је наводно самоиницијативно, али с нагласком ово: „Многим пријатељима, које Хабсбуршка монархија има у редовима француских државника, чини се да би приједлози Mr. Wilsona примљени у принципу од стране Аустро-Угарске, могли оправдати — у тренутку тако критичном — чак и у очима најмрачнијег савезника полуслужбене сепаратне разговоре, који би сигурно увелике користили Монархији. Не заборавите да слободни зидари желе распад Аустро-угарске Монархије, а међу водећим француским људима налази се само неколико храбрих првака (Пишон, Тардије, Бертело, Денис Кошен итд.) који је бране у интересу саме Француске, али расположење маса, а такође и елите у читавом свијету, превише је жестоко против Њемачке, да та мањина може подигнути глас у прилог једне државе, која све до данас као да је апсолутно судбински везана уз Њемачку и с којом, чини се, као да жели подијелити и страховиту казну." Све ово цитирао му је од ријечи до ријечи. Осим тога је тај поузданик — само за личну информацију — саопћио Скржинском да жеља Америке да казни Њемачку и њене помагаче иде тако далеко да је чак Клемансо покушава сузбијати; поновио му је — такође строго повјерљиво — ове ријечи Пишона Дитасти: „Њемачка као Царство и Hohenzollerni као цареви морају нестати. Преостат ће њемачка конфедерација, над којом ће њени кнежеви, међу њима и краљ Пруске, умањене и уразумљене, владати по реду, један за другим. Ако цар Карло донесе одлуку да спаси свој пријесто, његов ће утјецај убрзо господарити у централној Европи." Клемансо је, наводно, истог мишљења. Како Скржински сазнаје, Денис Кошен је предложио да француски амбасадор, или лично или преко савјетника посланства de Châteauneufa, успостави додир са Скржинским. Будући да евентуални сусрет код предсједника француског „Црвеног крижа" за Швицарску апсолутно не потјече од Скржинског, него би произашао искључиво из иницијативе Француза, Скржински би се, у смислу примљених упутстава — уколико не прими што друго — у тој прилици држао рецептивно, истичући само искрену жељу Беча да дође до мира. При том би се сусрету, вјеројатно, радило о припремању измјене мисли између Беча и Париза. Вјеројатно по примљеном налогу упитао је Скржинског, да ли има могућност да ово или оно достави цару Карлу. Скр-

Жински је одговорио да би то могао учинити, јер би гроф Буриан сигурно даље спровео озбиљна аутентична саопћења намијењена цару и краљу. Поузданик је рекао да неизмјерно жали, што професор Ламаш као да отклања да састави владу. Из најозбиљнијих и најискренијих извора Скржински чује да Антанта, наводно, данас нема више интереса да закључи сепаратни мир с Аустро-Угарском, а да само извјестан број савезничких државника види у очувању Монархије интерес властитих држава. Да би се усудили да ту жељу заступају против групе слободних зидара, нужно је да се што хитније могу позвати на „сепаратно становиште" Монархије у односу према Њемачкој. Антанта — закључује Скржински своју поруку — тренутачно од нас захтијева једну гесту која би показала да нисмо изручени диктату Берлина; можда би се она — то би било најједноставније и најдостојније — могла састојати у упозорењу да нова федеративна подунавска држава неће ни у ком случају нужно настављати политику савеза Монархије.

Гроф Тратмансдорф је телефонски доставио министарству вањских послова у Бечу текст нацрта уговора о примирју између АОК. у Бадену и команде антантиних снага на Балкану, израђен у штабу фелдмаршала Кевеша а послије одобрен од стране Бадена. Тачка 1 садржи одредбу о почетку примирја, а тачка 2 право страна уговорница да у свако доба прекину примирје у року од седам дана; примирјем су обухваћене — стоји даље у нацрту — све војне снаге Аустро-Угарске и Њемачке на копну и у зраку с једне и снаге Антанте на Балкану с друге стране на копненом фронту између Јадранског мора и Дунава укључујући Бугарску, док се примирје на талијанском ратишту (југозападном) и на мору закључује посебним споразумима (тачка 3). Стране уговорнице се обавезују — док траје примирје — да не повећавају бројно стање трупа које се налазе на фронту између Јадранског мора и западне границе Бугарске, као и на то да неће вршити никакве прегрупације у циљу припремања офанзиве, а и на било којем другом ратишту или другом фронту балканског ратишта (тачка 4). Као демаркациона линија служе најистуреније запреке на обим странама. Тамо гдје нема затвореног положаја или запрека у првим линијама, служи обострано као демаркациона линија равна црта између првих заузетих или до закључења примирја досегнутих најистуренијих тачака. Простор између линија је неутралан и демаркационе линије не смије нитко прекорачити. Све особе које би противно тим одредбама прекорачиле демаркациону линију противне стране, бит ће ухапшене и тек код закључења мира враћене. Дозвољава се покапање палих војника у неутралној зони. Поближе одредбе одредит ће се сваки пут

споразумно од стране дивизија или виших мјеста (тачка 5). О повратку припадника оружаних снага и цивилних особа једне државе којима се дом налази с ону страну демаркационе линије, може се одлучивати тек код мировних преговора (тачка 6). Да би избјегли немир и инциденте на фронту, не смију се вршити вјежбе уз судјеловање пјешадије на простору удаљеном од пет километара, а уз судјеловање артиљерије до 15 километара иза фронта. Потпуно се обуставља рат минама закопаним у земљи. Авијација и привезани балони морају се држати изван 5 км широке зрачне зоне иза властите демаркационе линије. Дозвољени су радови на положајима иза најистуренијих препрека од жице, али не и такви који би могли служити припремању напада (тачка 7). Неспоразуми који би могли настати за вријеме док примирје траје, уклањат ће се помоћу изасланика обију страна; мјесто и вријеме састанка делегата договорит ће се у сваком поједином случају помоћу парламентара (тачка 8). Обје стране имају право да чине додатне приједлоге томе уговору. Њихово се коначно формулирање врши на исти начин као код закључења уговора о примирју, помоћу истих комисија или сличних снабдјевених истим пуномоћима (тачка 9). Обуставља се свака пропагандистичка активност (тачка 10). Обје се стране обавезују да ће свим средствима спријечити дјелатност банди (тачка 11). Има се дозволити и омогућити слободан транзит из Аустро-Угарске и Њемачке преко Бугарске у Турску и натраг, како путнички тако и теретни, а једнако и слободна употреба жељезничке пруге Чернавода—Констанца (тачка 12). Саобраћај Дунавом је слободан (тачка 13). Териториј краљевине Бугарске је неутралан и на њему се не смију налазити трупе ни једне стране, односно имају га напустити у року од 14 дана пошто ступи на снагу примирје (тачка 14). Држављани Централних сила могу остати у Бугарској (тачка 15). Забрањено је поморским, зрачним и копненим снагама обију страна да ометају слободан саобраћај приобалних држава и Централних сила на Црном мору (тачка 16). Стране потписнице ступит ће непосредно након потписивања уговора о примирју мировним преговорима (тачка 17). Свака ће страна добити примјерак тог споразума на њемачком и француском језику потписан по опуномоћеним представницима (тачка 18). Тачка 10 једног раније израђеног нацрта АОК. која је одређивала — јавља Тратмансдорф — да се примирје протеже и на ријечне флотиле обију страна није ушла у тај нацрт и о њој треба расправљати тек кад Антанта постави то питање. Врховна команда у Бадену стоји на становишту да Турска закључи примирје одвојено а да Румуњска не долази у обзир. Уколико противничка страна не би прихватила повлачење де-

маркационе линије на најпреднијим линијама и захтијевала евакуацију читавог подручја (што је за предвидјети), тада треба настојати постићи покретну демаркациону линију, и то у интересу транспорта наших залиха. У ту би се сврху узеле до Дунава двије до три линије. Транспорт би изискивао шест до осам тједана. Мост код Београда био би дигнут у зрак, уколико наше трупе већ стоје сјеверно од Дунава и Саве, а до тог времена није закључено никакво примирје. Генерал-пуковник Арц моли да се упита Буриан — јавља он на крају — да ли поводом тог нацрта има неке посебне жеље односно да дâ пристанак на њ, а да одговор упути Бадену што брже и зато Тратмансдорф моли усмено одговор преко телефона.

Цар Карло је 15. X — очекујући Вилсонов одговор са зебњом, али и с надом — сазвао у Хофбург Крунско вијеће и одмах у почетку објавио присутнима своју одлуку да преуреди Аустрију на федеративној основи. Хитно је и ваља журити — рекао је он. Подсјетио је на политички каос у Монархији и на чињеницу да су поједине земље, попут Чешке, већ изван домашаја централне владе у Бечу. Жели да некако поправи то стање, јер не жели да Монархија отпочне преговоре о миру у стању распадања. Зато намјерава издати манифест који би отворио ново раздобље аустроугарског уставног живота. Промјене су потребне из в а њ с к о п о л и т и ч к и х разлога: предсједник Вилсон и читава Антанта морају видјети да се Монархија претвара у савез држава! Буриан и Хусарек одмах су се с тим сложили, а касније им се придружио и Шпицмилер, али је у наставку све покварио Векерле, који је одлучно стао тражити да манифест садржи јасну формулацију о чувању интегритета земаља круне св. Стјепана и да ограниче планирану реформу само на аустријску (цислајтанску) половицу запријетивши да ће обуставити снабдијевање Аустрије живежним намирницама из Угарске (транслајтанског дијела Монархије). Њему се, неочекивано, нато прикључио и Буриан и тако је цар Карло био присиљен да 16. X објави свој потпуно разводњени манифест.[1] У њему Карло није прихватио предложени текст манифеста; изостале су формулације о уједињеним краљевствима (краљевство илирско и Халич), што је сâм Карло прије био предлагао, а Векерле се с текстом сложио, јер је у њ ушла жељена клаузула о интегритету Угарске. Манифест су тако одмах депеширали у Швицарску (због Вилсона); у њему је Карло истицао потребу, да се узајамно доведу у склад и испуне жеље а у с т р и ј с к и х народа,

---

[1] Дана 16. октобра позвао је Хусарек представнике појединих националности да им саопћи текст манифеста. Пољаке, чак, није ни позвао; Чеси су отклонили позив; Југославени су дошли само да протестирају против планова владе.

и објавио одлуку, да се тај преображај изведе уз слободно судјеловање народа Аустрије у духу начела усвојених у мировној понуди Вилсону. „Аустрија (а *не* Аустро-Угарска!) има — стоји у манифесту — да према вољи својих народа постане савезна држава, у којој свако племе на својем територију твори своју властиту државну заједницу." „Нова изградња положаја, која ни на који начин неће дирати у цјелокупност земље угарске круне, има да зајамчи — наводи се даље — свакој народној засебној држави њену самосталност." Због тога се Карло тим манифестом обраћа народима, на самоодређењу којих ће се основати ова држава, да судјелују при том послу по народним вијећима, која ће се формирати од заступника у Царевинском вијећу сваког народа, а имат ће да заступају интересе народа узајамно, као и у саобраћају с владом у Бечу.

Карло је мислио, да ће тако удовољити десетој тачки Вилсонова програма од 14 тачака. Манифест је остао ограничен само на једну (цислајтанску) половину Двојне Монархије, и Вилсон се на њ уопће није освртао, док манифест у унутрашњој политици Аустро-Угарске није задовољио никога.[2]

Буриан — с којим је цар Карло постајао све незадовољнији — упитао је још дан раније Скржинског, да ли би — по његову мишљењу — било добро кад би са САД успоставили директни контакт, да тамошње јавно мишљење обавијесте о стварним приликама у Монархији. У ту би сврху хтио послати у Швицарску грофа Адама Тарновског, посљедњега аустроугарског амбасадора у Вашингтону, који је за вријеме свог службовања одржавао пријатељске односе с америчким државницима. Буриан моли да му Скржински смјеста саопћи да ли је по његовој оцјени могућ контакт, који обећава какавтакав успјех, и да ли је одашиљање грофа Тарновског у даним приликама уопће сврсисходно.

Одговарајући затим (16. X) на брзојав од 14. X, у којем је ријеч о сусрету што га предлаже француска страна, Буриан је упозорио Скржинског да се на том састанку — а у садашњем тренутку нема ништа против тога да до њега дође убрзо — држи рецептивно. Скржински нека у току разговора укаже на то, колико жељени споразум с народ-

---

[2] Векерле је нато, 16. октобра, изјавио у будимпештанском парламенту да се постављају — пошто се Аустрија организира на федеративном принципу — на базу персоналне уније и властиту ће политику, према томе, на економском пољу а и народну одбрану организирати независно и самостално. При томе је изјавио и то да Хрватима — чувајући државну заједницу — спремно излазе у сусрет њиховој жељи да подвргну ревизији Нагодбу од 1868. год. у складу с прописаним путем који сама прописује и да омогуће испуњење њихових тежњи за властитим независним развитком.

ностима Монархије отежава чињеница да се екстремни елементи међу њима надају да ће помоћу Антанте постићи пуну државну самосталност изван оквира Монархије. На ванъскополитичком плану нека даље истакне да је Беч прихватио мисли које садржи говор предсједника Вилсона од 27. IX и да при стварању Друштва народа дефензивни савези — друге није Аустро-Угарска ни закључила — губе оно од свог карактера, што би могло изазвати приговоре. Међутим, неизоставно је избјећи сваки чин који би се могао тумачити као нелојалност према садашњим савезницима Монархије (према Њемачкој!). Као особна разматрања нека Скржински сервира да Беч мора избјегавати све оно, што би код њемачког становништва Монархије могло изазвати центрифугални покрет, који би већ ионако мучан процес преуређења Монархије потпуно онемогућио; да подсјети и на посљедице које је изазвала интервенција Антанте у Русији, темељена на недовољном познавању руских прилика, при чему не треба без даљњега одбацити могућност да силом изазвани процес распада Монархије — упркос битно различитим предувјетима — не застане при стварању грађанско-демократских државних система.

Скржински је 17. X преко Берна доставио ово: будући да данас обећавају успјех само они контакти којима Монархија доказује потпуну независност од Берлина, био би избор грофа Тарновског јако сретан. Но прије него што себи може допустити да то предложи, мора сондирати терен, да не би доживјели да га противничка страна отклони. За ту сврху располаже с два пута, од којих је један сигурнији, али и дуљи, а други мање сигуран, а краћи. Употријебит ће оба. Гроф Тарновски би у сваком случају морао имати више или мање широку, али ипак пуномоћ да преговара с владом САД, јер друга страна неће пристати на неслужбене контакте. Већ би достајало, на примјер, кад би Тарновски смио службено изјавити да је Монархија ријешена да пође својим путем, независно од Њемачке. У противном су већ данас искључени преговори с нама!

Сутрадан је посланство у Берну (Палфи) послало Ballhausplatzu брзојавку о најстроже повјерљивој поруци msgr. Maglionea: прије неколико дана монсињора је по налогу свог посланика посјетио први секретар британског посланства у Берну Лорд Актон и саопћио му да је посланик Рамболд примио од свог колеге у Риму брзојав, у којем стоји да је Беч уз посредовање монсињора замолио папу да укаже добре услуге у сврху постизавања споразума с Италијом. Стога Рамболд моли за обавијест да ли је то тачно. Maglione је одговорио да није никада посредовао при таквом демаршу и да о томе уопће ништа не зна. На питање да ли би смио обавијестити курију о том пропитки-

вању британског посланика, Актон је одговорио афирмативно, а на даљње питање, какав би став заузела Енглеска према таквој намјери Беча кад би до ње стварно другим путем дошло или имало доћи, одговорио је млади британски дипломат да не може на то питање одговорити ауторитативно, но да има одређен утисак да би В. Британија такву жељу Аустро-Угарске подвргла пажљивом проучавању и затим доброхотном расправљању с Италијом. Maglione вјерује, да је тај Рамболдов корак „покусни балон" и, још прије, сугестија на адресу Беча да потражи споразум с Италијом, да тако јача жељу Британије да по могућности сачува Монархију противно деструктивним Вилсоновим тенденцијама. Чини се да Лондон нема данас више храбрости да отворено заузме став против намјера предсједника САД, но, будући да распад Аустро-Угарске ипак никако не одговара политичким плановима Енглеске, било би свакако вјеројатно, чак разумљиво, да тражи поред Француске и подршку Италије, да против политике предсједника Вилсона оствари циљ европске Антанте у погледу будућности Монархије. Да ли та комбинација одговара стварности или не, то треба препустити времену, у сваком случају то се врло добро укључује у све оне информације, које су недавно могли овдје у Швицарској прикупити и које гроф Андраши носи са собом. У вези с предњом информацијом заслужује већу пажњу Авасова брзојавка од 15. X, објављена у француским новинама од 16. X, према којој је Аустро-Угарска замолила папу за арбитражу, уз обећање разних територијалних концесија Италији.

Међутим, Вилсон се у Вашингтону припремао да Бечу одговори јасно и кратко. Sir Eric Geddes је извјестио након разговора у Бијелој кући већ 7. X — а то је био дан када је шведски посланик у Вашингтону уручио Бурианову ноту — да је предсједник Вилсон подвукао апсолутну потребу да се Аустрија разбије, и то због примљених обавеза према потлаченим народностима. Sir William Wiseman је обавјестио Лондон — послије разговора с предсједником 16. X — да му је Вилсон на питање што ће рећи Бечу одговорио да ће написати одговор чим стигне, вјеројатно у току ова два дана. У одговору ће рећи да су се послије његове адресе од 8. I, у којој је формулиран његов програм од 14 тачака, појавиле двије нове чињенице, које мијењају његову изјаву у погледу Аустрије. То је признање Чехословака и Југославена.[3] Ријешен је да подржи до краја ни-

---

[3] САД су признале чехословачко Народно вијеће у Паризу за владу de facto 3. септембра 1918. Код Југославена се влада САД ограничила само на изјаву од 29. маја 1918, у којој истиче да националне аспирације Чехословака и Југославена за слободу уживају њене најискреније симпатије.

хове праведне захтјеве. Кад је нато Wiseman примијетио да би аустријска влада могла довести на Мировну конференцију људе који би тврдили да представљају разне народности, предсједник је одрезао: Већ смо признали Масарика, Дмовског и њихове групе и ми не можемо слушати и неког другог.

Народно вијеће СХС — након тродневних вијећања — објавило је 19. X 1918. изјаву, у којој стоји, да оно од овога часа, опуномоћено од свих народних странака и група, преузима у своје руке вођење народне политике и да одсада ниједна странка или група неће више водити неку засебну политику и одвојено ступати у преговоре с факторима изван народа, него ће то радити само Народно вијеће. Оно, вођено великим идејама народног самоодређења и демократије, каже се у изјави, поставља ове темељне захтјеве: 1. тражи уједињење цјелокупног нашег народа на читавом његовом етнографском територију — без обзира на покрајинске или државне границе, у којима данас живи — у једну јединствену, потпуно суверену државу; 2. да на Мировној конференцији наш народ буде заступан јединствено од својих представника; 3. због тога одбија рјешење југословенског питања предложено манифестом од 16. X, а такођер и сваки будући приједлог, који би ишао за тим, да се наше народно питање ријеши дјеломично и да му се одузме његов међународни значај; 4. сматра да ће се једино остварењем тих захтјева и начела осигурати трајан мир међу народима, удруженим у слободним државама, а тиме омогућити оснивање Друштва народа и опће разоружање; 5. изјављује да ће се свим инонародним мањинама у држави Словенаца, Хрвата и Срба — у складу с општим начелима демократије — осигурати слободан развој, а сусједним државама у залеђу омогућити и осигурати трговачкопрометни излаз на море, а да то не дира у наш територијални интегритет и државну сувереност.

Службени одговор Вашингтона, што га је Вилсон особно саставио 18. X, био је састављен у том смислу. Послије 14 тачака — писао је он — влада САД признала је чехословачко Народно вијеће као „владу de facto", а такођер је признала тежње Југославена за слободом. Због тога предсједник не може „признати пуку аутономију ових народа као основку за мир, већ је присиљен захтијевати да они, а не он, буду суци о тому, каква ће акција од стране аустро-угарске владе задовољити тежње и схваћања ових народа о њиховим правима и о њиховој одређењу као чланова у породици народа." Одговор је био предан штампи и шведском посланику те отпослан у Беч 19. X, а службено га је шведски посланик у Бечу предао на Ballhausplatzu у форми ноте 21. X у шест сати поподне. Дакако да је већ и прије био

свима познат његов садржај. Дјеловао је попут бомбе — — како наводи сâм Бурian у књизи успомена — али није успио да потпуно разори оптимизам и илузије двора и Ballhausplatza.

Бурian је са закашњењем одговорио Арцу поводом нацрта уговора о примирју на Балкану и саопћио да се у принципу слаже с његовим садржајем. Имао би тек неке примједбе на формулације појединих тачака нацрта: у погледу уводног дијела примјећује да му није познато да цјелокупне антантине снаге на Балкану стоје под јединственом Врховном командом; колико је Бурianу познато, противничке снаге у Албанији стајале су до недавна под посебном командом, независно од такозване Балканске команде Антанте (Солун); тачка 17 није формулирана потпуно прецизно, јер предвиђа да ће стране уговорнице, а то су у овом случају Врховне команде Аустро-Угарске и Антанте, непосредно након потписивања примирја отпочети мировне преговоре, а ту се може радити само о владама а не командама; на крају Бурian примјећује да ће противник једва смјети да прихвати тачке 14 и 15 — а он (Бурian) иначе нема мериторно ништа против њих — јер се не слажу с одредбама антантина уговора о примирју с Бугарском, а то његово мишљење о неприхваћању нарочито потврђује једна друга околност, тј. да ни Бугарској није пошло за руком да приволи Антанту да одустане од захтјева да а. у. држављани напусте Бугарску. Бурian изгледа, уосталом, сврсисходно да се текст тачке 17 прошири тако да се држављанима Централних сила допусти да неометани остану у краљевини Бугарској. У закључку, Бурian упозорава Арца да је његов пристанак предбјежно само академске природе и да ће се АОК. прије стварног отпочињања преговора о примирју, што се разумије само по себи, споразумјети с њим (Бурianом).

Бурian је 21. X одговорио Скржинском да је након објављивања Вилсонова одговора састанак с америчком личношћу — по његову мишљењу — мање перспективан него прије, но и сада би поздравио ако би дошло до таквог састанка грофа Тарновског. Сматра, ипак, хитно пожељним да поред настављања кореспонденције с Вилсоном успоставе додир и са западним силама, да би сазнали какав став заузимају према перспективи и изгледима што су набачени у Вилсонову одговору.

На сједници заједничког министарског савјета, одржаној 21. X, Бурian је присутнима — чини се — скицирао одговор Вилсону, а затим су стали дискутирати о будућем уређењу Монархије. Векерле им је прочитао нацрт закона о персоналној унији, по којем би Будимпешта постигла властито министарство ванъских послова и диобу до тада заједнич-

ких оружаних снага, али се нису могли сложити, а затим су прекинули сједницу јер су изненада били позвани у Крунско вијеће, којему су присуствовали сви заједнички министри. Дискутирали су претежно о југославенском питању и Буриан је том приликом упутио Векерлеу патетичан апел да угарска влада, поводом припреманог одговора Вилсону, коначно заузме став у питању народности, водећи рачуна о атмосфери епохе и изванредно озбиљној ситуацији („Хоће ли Угарска да у читавом свијету остане усамљени анахронизам?" — наводно је при том ускликнуо). Закључили су само то: Векерле ће говорити с мађарским политичарима да пристану на то да се Карло разријеши заклетве о чувању интегритета угарског краљевства, да би тако коначно могли приступити рјешавању југославенског питања уједињавањем јужнославенских земаља у независну државу у оквиру Монархије.[4]

Сутрадан (22. X прије подне) цар Карло је предсједавао новом Крунском вијећу с дневним редом: заузимање става поводом америчког одговора од 18. X. Карло је, по

---

[4] „Глас Словенаца, Хрвата и Срба" у броју 226 од 22. X 1918. донио је слиједећу вијест из Беча: „Јучер је одржана скупштина Југославенског Клуба, који је створио закључке о положају и тактици. Понуде царског манифеста сугласно су и без дебате отклоњене. У осталом констатирало се сугласно, да има наш заједнички народ сада двоструко заступство: Изван граница Монархије његово је легално заступство Југославенски Одбор у свези са српском владом, унутар граница Народно Вијеће, које је од цијелог троименог народа признато као једино искључиво представништво и наша народна влада."

Вођа франковаца („Хрватске странке права") у Хрватском сабору др Александар Хорват покушао је још у задњи час да спријечи раскид Загреба са Хабсбуршком монархијом. Он је 21. X 1918. био у аудијенцији код цара да га придобије за тријалистичко рјешење с некаквом „Великом Хрватском" у оквиру Монархије. Карло се, дакако, одмах сложио с тим и замолио Хорвата, нека оде до грофа Тисе и нека му саопћи све оно, што му је сад у аудијенцији изнио. Тиса је најмоћнији човјек у Угарској и ако се слаже да се краља ослободи заклетве (обавезе о чувању интегритета земаља угарске круне), нека му јави одмах. Тиса ће остало уредити у угарском министарском савјету и он (Карло) ће све извршити, што Хорват буде закључио с Тисом. Сутрадан (22. X) су вође франковаца др Хорват и др Ивица Франк разговарали с Тисом и кнезом Виндишгрецом и Тиса им је том приликом признао да је његова и мађарска политика према Хрватима била погрешна. Замолио је Виндишгреца да смјеста јави у Рајхенау Карлу да се у потпуности слаже с Хорватовим приједлозима. Клуб Тисине странке је истог дана претресао Хорватове приједлоге и на крају их прихватио. На вечер је Векерле саопћио Хорвату да се влада слаже с Тисом и да ће све детаље уредити у току једног до два дана након краљева повратка из Дебрецина. Истовремено му је обећао да ће све хрватске чете (око 50.000 војника) заједно с артиљеријом и ратном спремом под командом генерала-Хрвата упутити на угрожене хрватске границе. Побуна „Јелачићеваца" на Ријеци (23. X), оставка Векерлове владе (24. X) и каснији догађаји онемогућили су — тврди сам Хорват — остварење тих планова.

обичају, отворио и истакао да је манифестом од 16. X — што се тиче Аустрије — створен темељ за наставак разговора с предсједником САД. Као крунисани краљ Угарске стоји — то се само по себи разумије — на становишту да је дужан чувати интегритет и јединство краљевства и чврсто је ријешен да због тих принципа настави борбу до краја, до коначног слома, ако то одговара жељи народа. Међутим, присиљен је да угарску владу и политичке странке које је подржавају замоли да размисле: што све стоји у игри; што би се помоћу скорог заокрета могло још постићи и дало спасити и да ли за продужење борби могу одговарати пред богом и народима. Одлука о томе у рукама је угарске владе и стога пита угарског министра предсједника, није ли наступио час кад треба мислити на формирање народних влада. Узео је ријеч Буриан и изјавио ово: Сфинга Вилсон је коначно проговорила, али његова нас саопћења стављају пред нову загонетку. Сада треба с највећим опрезом приступити послу и засад примијенити тактику одгађања. Предности Вилсонова одговора леже прије свега у ономе што он прешућује. Одговор није отклањајући и омогућује да даље „предемо нит мира". Наш одговор треба, прије свега, саставити на темељу два основна принципа: мора бити кратак и прецизан; не смије одавати никакву индигнацију или нерасположење. Што се техничког поступка тиче, намјера му је да текст ноте, коју сада конципирају, прво предложи цару и објема владама на одобрење, а затим да и мјеродавне кругове у оба парламента привуче на сурадњу. Како треба саставити та парламентарна тијела, која ће се у ту сврху формирати, то треба препустити објема владама. Што се тиче садржајне стране одговора Вилсону, треба, прије свега другога, ноту предсједника Вилсона подврћи критичком испитивању. Читава Вилсонова аргументација о Чехословацима почива на крајње слабим темељима. Ни политички, ни материјално у свему овоме што се односи на Чехословаке словачки елемент нема неку иоле спомена вриједну улогу. Тако на примјер, не сједи ни један Словак у чехословачком Народном вијећу, основаном у иностранству, а Словацима је апсолутно туђа жеља да буду уједињени са Чесима. Те чињенице треба фиксирати у одговору Вилсону. Даље, Вилсон у уводним реченицама тврди да постоји ратно стање de facto између Монархије и од њега признате чехословачке државе, што је свјесна неистина, која је дијаметрално супротна чињеницама. Затим се намеће питање, тко је подијелио чехословачкој држави наводну „власт", да употријебимо Вилсонове ријечи. Одлука с позиција силе господина Вилсона и његових другова из Антанте за то никако не достају. Стога, ако су, дакле, премисе из којих предсједник Вилсон изводи своју аргумента-

цију нетачне, онда су очигледно погрешни и његови закључци. Напокон, треба још и на то подсјетити да се Вилсон, у свом првом кратком одговору на аустро-угарски демарш од 16. IX 1918, изријеком позива на 14 тачака, које сада проглашава недовољном базом за преговоре. Сва та противурјечја и извори бит ће у нашем одговору фиксирани на одговарајући начин. За нас је изразито повољна завршна реченица Вилсонове ноте, јер Вилсон у њој признаје Монархију као постојећу, егзистентну и указује нам у питању споразумијевање са Чехословацима и Југославенима на пут директних преговора и споразума. У нашем ћемо одговору изразити спремност да преузмемо тај задатак. Дакако, најтежу тачку — независно од тако рећи формалне стране, о којој је већ било говора — представља проблем, како да се реагира на становиште које је Вилсон заузео у чехословачком и југославенском питању. У Аустрији — како је то већ споменуто — пошло се помоћу манифеста путем који не искључује слагање с Вилсоновим идејама. То се много теже поставља за Угарску, али ни тамо се не смију затварати очи пред чињеницама ни пред захтјевима часа. У том су погледу двије консидерације од далеко највеће важности: 1. у нашем одговору треба безувјетно споменути Словаке, и то тако да се у извјесној мјери води рачуна о одговарајућем Вилсонову ставу; 2. ми се у југославенском питању, у дванаести час, морамо потпуно одређено изјаснити. Додуше, потпуно нам стоји на вољу да отклонимо дискусију о том питању, али тиме неће оно ишчезнути, а једнако тако ни интерес који Антанта до даљњег за њ показује. Такођер не треба заборавити да несумњиво постоје аутономистичке тежње код Словака, но оне нигдје немају центрифугално обиљежје ни жељу за уједињењем са Чесима. Под тим увјетима неће се моћи избјећи потреба да се Словаци у одговору спомену на један начин, који води рачуна тако рећи о потреби свјетској, а не само о потреби угарске државе. У погледу југославенског пасуса Вилсонове ноте стојимо пред депримирајућим питањем: Што да се ради да се поставе бране даљем бујању српске пропаганде, какво се очитовало на недавном скупу у Загребу?[5] Тако далеко, како иду закључци донесени на том засједању, не може се ићи, али лично мора безувјетно савјетовати да им изађу што брже и што далекосежније у сусрет и да приступе широкој ревизији нашега данашњег становишта. Угарска влада стоји на становишту да треба очувати интегритет и јединство Угарске. Томе треба примијетити да између угарског краљевства и „придружених дијелова" (partes adnexae) постоји разлика, коју би требало размотрити при обради ју-

---

[5] Ту Бурian циља на вијећање Народног вијећа у Загребу 17, 18. и 19. октобра.

гославенског питања. Како данас ствари стоје, може се још једино помишљати на уједињењу свих Јужних Славена „у оквиру Монархије под жезлом Хабсбурга". Указивање на Угарску или Аустрију, па чак само на круну св. Стјепана не приближава нас данас жељеном циљу; штовише, таква би указивања могла изазвати управо штетне посљедице и дјеловати — што се тиче будућег мира — изразито негативно. Било би свакако боље кад бисмо рјешавање тог осјетљивог питања могли повјерити конгресу мира, но, то више није могуће јер Вилсонова нота тражи да већ сада, претходно, заузмемо став. Зато је присиљен, да најозбиљније упозори на штетно дјеловање сваке непомирљивости.

Векерле је нато упозорио да ваља прије свега дијелити српскохрватско питање од питања националности. У погледу првог питања, угарска је влада спремна да увелике изађе у сусрет. Изјавила је да уједињење Јужних Славена зависи од тих народа, но свакако да до тог уједињења може доћи само под крупом св. Стјепана, јер угарска влада мора безувјетно бранити своја права. Тко своје право напушта, тај се сам предаје, побуђује утисак слабости и тјера у катастрофу. Што се више даје, више ће се тражити; стога се Векерле не може упустити у бескрајно лицитирање на више. Унутар оквира круне св. Стјепана треба у знатној мјери задовољити тежње Јужних Славена за независношћу. У питању националности угарска је влада спремна да учини концесије и преко оквира закона о националностима, али овдје се не смије ићи пребрзим темпом. Првак Словака, народни заступник Јурига, није још прије неколико тједана имао никакве аутономистичке жељице и његови су се захтјеви ограничавали на строгу примјену закона о народностима те извјесне концесије у школском питању и употреби словачког језика. Те захтјеве могу без даљњега испунити, мада и Словаци, а не мање Румуњи, данас траже више. Комитати Братислава и Тренчин изјаснили су се, уосталом, против уједињења са Чесима. У питању предложене сурадње парламентараца при изради одговора Вилсону, Векерле мисли да треба позвати понеке истакнуте политичаре, а не делегације.

Хусарек је изразио мишљење да је мало вјеројатно да је могуће одијелити Словаке од Чеха. Можда би се могло нешто учинити помоћу ауторитативних вјеродостојних закључака Словака. Нису довољни наведени усамљени закључци појединих комитата о којима је говорио угарски министар предсједник; од вриједности — као аргумент да Словаци не желе уједињење са Чесима за одговор Вилсону — био би закључак једнога великог народног скупа или нешто томе слично. Што се тиче југославенског питања, слаже се у цјелини с оним што је изнио министар вањ-

ских послова. Само кратка и прецизна формула може на том плану бити спасоносна: југославенско се питање рјешава у оквиру Монархије, али тако да се истовремено уједине с в и Југославени, изузевши Србију и Црну Гору, у јединствену независну државу! У погледу питања о формирању посебних влада, које је потакнуо сам цар, мора изјавити да не би могао савјетовати такву једну мјеру из које би могла настати опасна несугласја. Боље је одржавати додир с појединим земаљским саборима помоћу државних службеника, евентуално помоћу намјесника, односно земаљских предсједника. У погледу сурадње с парламентским представничким тијелима, предлаже као најбоље средство да се сазову чланови делегације за вањске послове на повјерљиво савјетовање.

Шпицмилер је, између осталога, упозорио да се сада ради о спасу Монархије, а не да се настоји под сваку цијену спасити дуализам. Немогуће је данас ријешити југославенско питање у оквиру круне св. Стјепана и стога се у цјелини слаже с министром вањских послова. Шеф генералштаба ф. Арц, у свом излагању, додао је и то да Монархија м о р а п о д с в а к у ц и ј е н у закључити мир, и то што је могуће брже. Нато се развила дискусија између њега и Буриана о Румуњској, а затим су стали наговарати Векерлеа да одустане од нацрта закона о персоналној унији, на што Векерле није хтио пристати, рекавши да се влада налази у тешкој ситуацији: присиљена је да предложи тај нацрт парламенту, да би отупила оштрицу агитацији грофа М. Каролија, али обећаје да ће се заузети за што је могуће полаганији каснији поступак.

На крају је цар Карло овако резимирао резултате вијећања: 1. провести што је могуће брже акцију да дођу до мира; 2. одговор предсједнику Вилсону саставити тако да се њиме не угрози одбрамбена снага војске; 3. обје се владе позивају да — стављајући по могућности у други план теоретске државноправне резерве — хитно приступе доношењу потребних мјера, посебно у југославенском питању, прикладних да зауставе даљњи развој у центрифугалном правцу.

У заступничкој је кући Хусарек 22. X узео ријеч и устврдио да им одговор господина Вилсона не даје никакав повод да сматрају прекинутим започету измјену мишљења.[6] Ми ћемо штовише — рекао је он — проучивши пажљиво моменте садржане у телеграму, наставити нашу мировну акцију и одговорити на њ. Данас међутим хтио би се позабавити с новим важним догађајем који треба да представ-

---

[6] Кад је предсједник владе Хусарек у заступничкој кући у Бечу држао тај експозе о манифесту, чешки, пољски и југославенски заступници напустили су демонстративно салу.

ља унутрашњу политичку допуну тог корака, а то је царски манифест од 16. октобра. Садржај тог свечаног програма велик је и нов, а ипак у њему не лежи ништа што би представљало раскид с досадашњим развитком. Царски манифест објављује одлуку највишег фактора у држави да се утру путеви испуњењу жеља за политичком самосталношћу. Уз слободно судјеловање народа и у складу с њиховом вољом, *Аустрија* има постати савезна држава, у којој сваки народ образује своју државу на територију на којем живи. Њиме се ни у ком погледу не прејудицира уједињењу пољских крајева Аустрије с независном пољском државом, а град Трст заједно са тршћанским подручјем — у складу са жељама становништва — добит ће посебни положај. Ова реформа има циљ да свакој националној држави осигура самосталност, али ће ефикасно штитити и заједничке интересе и остваривати их тамо, гдје цјелина представља животну потребу појединих држава. Такво ће уједињавање свих сила бити особито потребно да се успјешно ријеше велики задаци настали као посљедица рата и испуне у потпуности обавезе државе. Да би се остариле политичке замисли постоје појмовно два пута: пут силе и пут договарања — наставио је Хусарек окружен леденом шутњом заступника. Тешко ће се наћи појединац који би се на пољу преуређења наших унутрашњих односа изјаснио за силу. То би значило не схваћати бит ствари, али истовремено и дух времена као и читаву повезаност тог великог дјела. Треба да ишчезне могућност призивања на силу, али и потребу за њом, а на мјесто искушавања снага да ступи споразумијевање! Перспектива да се очувају властити оправдани интереси не треба више да зависи од величине и моћи државе, него она треба да изгледа сигурнија и заштићенија у општем примању оправданих, реципрочно применљивих принципа. Тим мислима које ће, како се надамо, убудуће владати свијетом, не би смјели ускратити примјену у ужем оквиру наших унутрашњих односа; ми не смијемо једну максиму, које се човјечанство — како изгледа — одриче, примијенити при нашем властитом преуређењу. Царским је манифестом упућен позив народима Аустрије да формирају Народна вијећа која ће — формирана од заступника на Царевинском вијећу сваког народа — имати задатак да остварују интересе народа међусобно као и у контакту с владом. Тиме је указан пут, на којем се може остварити мисао о самоодређењу на начин који одговара његову бићу, а посао ће владе (у Бечу) бити да велико дјело преуређења помаже и унапређује са средствима и снагама које јој стоје на располагању. Међутим, царски се манифест — упозорио је Хусарек на крају свог излагања — нипошто не протеже на уређење односа у земљама круне св. Стјепа-

на, а једнако тако ни на Босну и Херцеговину. Што се тиче Угарске, изразио је мишљење да не би никако било у интересу Аустрије да се противи жељи за ревизијом дуалистичког уређења, али ће се Аустрија зато знати побринути да њени интереси — испадне ли преуређење како му друго — буду у потпуности очувани. У погледу Босне и Херцеговине, већ је недавно имао прилику да о том питању изложи поближе своје мишљење и само би још једном хтио да подвуче: да би рјешење тог питања требало да пође од географске, хисторијске, културне и привредне повезаности обих великих југославенских комплекса унутар Монархије и да би рјешење, којим би граница дијелила та два комплекса једног од другог, било у супротности с природним и здравим увјетима развоја.

Занимљиво је да нитко од присутних није запљескао аустријском министру предсједнику, кад је завршио свој говор.

Цар Карло је те вечери примио у аудијенцију чешког социјалдемократског првака В. Клофача и стао га увјеравати да је на ратиштима проливено доста крви, па да зато моли да оно, што ће се даље догодити, протекне без крви. Клофач је одвратио да то и чешка страна разумљиво жели. И заступник Клофач није више у потиштеном човјеку пред собом препознавао цара, него само још човјека који стоји пред рушевинама господства својих предака, који види пропламсаје пожара у свом царству и који се очигледно плашши да ће се пожар даље ширити све до главног града. Карло му је говорио о својим симпатијама за чешки народ, али је Клофач одмах добацио да Чеси не могу заборавити прогоне којима су били изврнути, а Карло му је примијетио да их осуђује. Но, Клофач није застао, него је напао посљедње владе, грофа Чернина, Карлов пут у Њемачку њемачком цару, фразу о топовима на западном ратишту, који су требали бити одговор на откриħа Клемансоу, микоји су требали бити одговор на откриħа Клемансоу, мисао о унији с Њемачким царством. Карло му је само одговарао да су прилике биле претешке, а кад је Клофач изашао из дворског влака, похрлио је у хотел „Континентал" — сједиште чешких и југославенских политичара да их обавијести о току аудијенције. Његов је закључак на крају гласио: *у двору се рачуна дефинитивно с разлазом.* Једина је још жеља да разлаз прође без крви.

У међувремену је професор Хајнрих Ламаш добио Карлово одобрење да покуша нешто потпуно ново: неће формирати владу у обичном смислу — која би већ ионако због држања појединих Народних вијећа остала мртворођенче — него неки врховни извршни одбор народних влада под његовим предсједништвом. Тај би се извршни одбор састојао

од делегата влада народних држава, формираних на темељу царског манифеста од 16. X 1918, и министара за заједничке послове, које би именовао сâм цар. Задатак тог одбора састојао би се у несметаном прелазу послова централне владе на народне; осигурању службе снабдијевања; постизавању примирја и припреме мировне конференције. У атмосфери узајамног разумијевања, коју би тај одбор створио, лежале би — по Ламашу — контуре „нове, препорођене Аустрије". Међутим, представници Чеха и Југославена (К. Крамарж и А. Корошец), који су се, одјелито, спремали на „информационо" путовање у Швицарску, љубазно су одклонили да судјелују у том потхвату.

У разговору с Крамаржом и Корошцом у хотелу „Континентал" 24. X, Ламаш је развио своју идеју о заједничком извршном одбору, али су и Крамарж и Корошец одбили помисао и приједлог да при томе судјелују. Крамарж му је рекао да сада не може ништа учинити што би некако било противно плановима Антанте. На крају, сутрадан је Ламаш, ипак, формирао нову владу, која је убрзо добила име „ликвидациона влада".

Истог дана — када је засједало Крунско вијеће сазвано да се заузме став поводом Вилсонова одговора — стигла је порука ф. Скржинског и у њој се говори о додиру с Французима. Из Дитастина писма посреднику Скржинског произлази да је М. Марин, први шеф кабинета предсједника владе Клемансоа, требао доћи у Лозану 17. X навечер. Њихов би разговор остао повјерљив и израдили би пројект сусрета Скржински—Шатонеф. У том би евентуалном сусрету могао судјеловати Тардије или Бертело, а с аустријске стране, ако не већ сâм Ламаш, онда неко његова типа. Међутим, Марин — јавља даље Скржински — није дошао и Дитаста је 18. X брзојавио Патеку: „Због одлуке донијете на савезничкој конференцији, све посебне разговоре треба обуставити до даљњега", а Шатонеф је нато писао Патеку: „Американци су тражили да све пролази кроз њихове руке; то је масло Орланда; немојте се обесхрабрити, јер Клемансо неће попустити. Треба сачекати неколико дана, да не би ометали Вилсона у његовој улози арбитра." Из једнога Дитастина писма од 19. X вади овај пасус: „Чудновата мисао: послати у Берн човјека (Андрашија) који је послије Тисе највећи германофил; његов став данас није, без сумње, друго него камуфлажа. Успркос томе, разговор између Скржинског и Шатонефа вјеројатан." На крају Скржински јавља да је Клемансо, наводно, посљедњих дана изјавио: „Хабсбурзи губе драгоцјено вријеме; у питању су не дани, него сати; ако се не одлуче, Монархија је изгубљена".

Међутим, друга порука Скржинског (истог датума) била је много важнија: јучер (21. X) био је Дитаста са савјетником амбасаде код Патека, који је Скржинском данас саопћио ово: „Постоји наређење из Вашингтона којим се забрањује сваки појединачни разговор. Клемансо је хтио разговарати, али је Вилсон судац; он је тај који чини све. Његова је моћ неизмјерна и он данас говори да је праведно да 12 милиона аустријских Нијемаца буду саставни дио Њемачке. Клемансо ће се борити, у Енглеској ће се такође борити, али нитко не може спасити Монархију против њене воље." А затим му је његов поузданик диктирао ово: „Овлаштен сам да вам повјерљиво учиним ово полуслужбено саопћење: Ако је то ф. Скржинском могуће, нека оде смјеста цару Карлу или нека му пише да је тренутак озбиљан. Апсолутно је свршено с Хабсбуршком монархијом и пријестољем, ако најхитније не учини корак који могу и навести: Нека се Карло особно обрати Вилсону писмом или на други начин (на примјер помоћу службеног личног представника). Требало би да Карло том приликом каже да му — познавајући Вилсонов карактер и његове изнесене принципе — предаје у руке судбину својих народа, којих му срећа највише особно лежи на срцу. То би била дивна геста. Француска и Енглеска би је подржале, истичући при том, како је у интересу Антанте да сачува реформирану Хабсбуршку монархију. Нека Скржински не оклијева; повјерљиво му дају тај добар савјет, а одиграо би улогу спасиоца. Данас не постоји друга геста којом би још могли спасити Монархију, а дани су одбројени, јер нитко Вилсону више неће моћи стати на пут, кад једном буде донио одлуку. Скржински је одговорио да би предње могао пренијети на највише мјесто, ако би му то казао сâм амбасадор. Поузданик му је нато одвратио: „Ма зар не схваћате да г. Дитаста, нема сумње с овлаштењем г. Клемансоа, већ иде даље него што би то требало као амбасадор Француске, која све дугује Вилсону. Питање Аустро-Угарске тек што није неопозиво ријешено; даје вам се једини савјет који би још могао помоћи." Пред нека четири тједна — наставља даље Скржински — Енглези су му готово исто говорили. Сматрао је да је то чудно захтијевање мало одвише, зато није о томе ништа јављао, али је све испричао грофу Андрашију. На крају тог разговора рекао је Патеку да се не усуђује пренијети цару такав приједлог тако дуго, док га не чује из уста једног представника Француске. Природно, читав разговор од стране Француза претпоставља да се Аустро-Угарска претходно одвоји од Њемачке. Без тога, Енглеска и Француска неће, ни у ком случају, бранити даљњи опстанак Монархије.

Цар Карло је 24. X — на дан кад је Буриан поднио оставку[7] а талијанска војска на југозападном фронту започела офанзиву — одржао Крунско вијеће (новога угарског министра предсједника Хадика заступао је десигнирани министар правде др Важоњи, а записник је водио нови одељни шеф у министарству вањских послова принц Л. Виндиш-Грец). Истог је дана стигла у Беч порука Скржинског да је ситуација безнадна, а да се једино одвајањем Аустро-Угарске од Њемачке било могло постићи да им Вилсон не негира право на опстанак. До сада су му искрени аустрофили Антанте, према ситуацији, давали благовремено савјете, који су се касније увијек показали тачнима. Данас му понављају „да нема Енглеза и Француза који би се сада усудио да нешто каже у прилог помагача Њемачке". Непобитно је: 1. да Француска неће допустити увећање Њемачке њемачком Аустријом (Deutsch-Österreich) (Клемансо би био спреман да у томе заузме становиште против Вилсона) и да Енглеска није противна савезу држава, које настају, под жезлом Хабсбурга; 2. да могу спасити опстанак Монархије само уз помоћ Француске и Енглеске, а никако сами; 3. да се оне, међутим, неће за Монархију заузети тако дуго, док остаје савезник Њемачке. Данас треба к томе додати: тако дуго, док се не подвргне праведности свјетског праворијека, који данас представља Антанта. То је неугодно, али ће будућност показати да је то био једини излаз. Потпуна капитулација пред далеко премоћним блоком, који већина народа Монархије не сматра непријатељем, била би данас у интересу свих народа Монархије. Из тога не би могло настати ништа горе од оног што ионако мора доћи. Но, ако то учине, Енглези и Французи би могли захтијевати да се уваже њихове жеље при организацији Европе, а и Чеси и Југославени морали би рачунати с њима. Стварни интереси и страх од каоса дјеловали би умирујуће и омогућили би, на сугестију наших пријатеља у Антантиним редовима, формирање лабаве федерације. У противном, Монархију ће убрзо опустошити стране војске и домаћи бољшевици. Предње одражава мишљење Антантиних аустрофила, а они такође савјетују да ту капитулацију нареди Карло, а не влада. Сви се слажу у томе да ће дјеловање те мјере бити утолико успјешније, уколико она буде шира, одлучнија и потпунија. Треба пока-

---

[7] Буриан је — за разлику од Андрашија — остајао као савршени бирократ потпуно глух за сиренске гласове „бурзе мира" у Швицарској. Мислио је самосвјесно да помоћу своје дијалектике доминира ситуацијом; желио је остати вјеран савезу с Њемачком до закључења мира, па је коначно морао отићи.

И Векерле је поновно тог дана предао оставку кабинета (Gödöllö).

зати непријатељима и народима да цар Карло може стварно постати суверен будућег раздобља. Због тога Скржински на крају, понавља оно што је био јавио Ballhausplatzu почетком августа: „Опасност, која логично расте, премашује данас сваки ризик. Једино би још лудо храбра одлука могла спасити Монархију. Преговарати се с нама више неће. Морало би се догодити нешто сасвим велико, што би пријатељима реда у Европи допустило да у интересу очувања Монархије преговарају с Вилсоном на једној, а с нашим народима на другој страни. Убрзо ће и за то бити прекасно, јер се припрема савез свих Славена, вјеројатно против Мађара, и то без хабсбуршке династије."

Андраши је 25. X формално преузео ресор министарства ањских послова и одмах морао повести акцију у два правца: према Њемачкој и према Антанти, односно Вилсону. Стао је припремати текст брзојава Карла Вилхелму, којим му јавља да Аустро-Угарска није више способна да и даље ратује, па је стога донио одлуку да закључи сепаратни мир, а поред тог брзојава и одговор Вилсону. Сутрадан је Скржински послао Ballhausplatzu занимљиву поруку (стигла у Беч 27. X прије подне), у којој јавља да је Патек послао писмо из Женеве, гдје га је био посјетио, с овим пасусом: „Управо ми потврђују да европски савезници намјеравају сачувати у корист аустријског владара везе које су постојале између Карла I и народа некадашње Монархије. Власторучно писмо Њ. Величанства упућено истовремено Вилсону и Клемансоу омогућило би Француској да ступи у акцију. Врло је хитно." Тешко се може претпоставити — наставља Скржински — да ће Карло писати Клемансоу; можда би му могли, с једним ретком писаним царевом руком, послати препис евентуалног писма Вилсону, јер би Клемансо, у питању Монархије, могао постати душа отпора против Вилсона. Енглези и Французи (мада они сами предлажу писмо Вилсону) понешто су увријеђени што се обраћамо само Вилсону. Требало би стога и њих споменути у писму и свима истовремено послати препис. Будући да нерадо улази у тај разговор, Скржински не зна како замишљају садржај тог писма. Једино увијек понављају ово: „Тек кад нам се предате, моћи ћемо спасити везе између владара и његових народа" и говоре о „повјеравању судбине народа осјећају правде и високом идеализму предсједника Вилсона." Увјерени су да ћемо доживјети све страхоте и насиља бољшевизма, ако што прије не предложимо да једна комисија састављена од Американаца и представника Антанте, не започне засједати у Бечу, Будимпешти итд., да би проучила конкретне прилике и преговарала с нашим народима, да на тај начин

дођу до изражаја Вилсонове, а не Лењинове идеје. Енглези и Французи, можда и Талијани, дјеловали би на наш народ у прилог стварању лабаве државноправне везе у н у т а р Хабсбуршке монархије. Француски дипломати сумњају „да би Чеси могли сами опстојати". Уколико се Карло одлучи да пошаље такво писмо, требало би (према ономе што Скржински чује о расположењу) у њему рећи да је (Карло) од свог ступања на пријесто био прожет духом, сличним (Вилсоновим) принципима; да му борба против њих пада тешко због витешког осјећаја, а постаје немогућа од часа, кад се њих неколико од новонастајућих држава савеза противи настављању рата. С оптимизмом би проматрао сретнију еру, уколико би она народима доиста донијела мир и слободу развитка народима, будућност којих му више лежи на срцу него судбина његове династије. Скржинском су дали миг да би Ламаш и Менсдорф — кад наступи час да с нама могу разговарати — улијевали повјерење.

Нов шеф аустро-угарске дипломације Андраши је 26. X око подне поручио Скржинском: одмах по преузимању ресорних послова, вјеројатно сутра рано, послат ће брзојав Вилсону, у којем у име Аустро-Угарске прихваћа све Вилсонове увјете, и оне које садржи његова посљедња нота, те моли за безодвлачно примирје и мир. Истодобно ће о томе обавијестити владе зараћених држава, а британску и француску владу замолити да подупру његов корак код Вилсона. Зато нека Скржински — средствима која му стоје на располагању — обавијести британску и француску владу о предстојећем кораку, који слиједи без обзира на наш досадашњи савезнички однос и потпуно независно од Њемачке. Сутрадан је, даље, обавијестио Скржинског да истога дана шаље ноту Вилсону у којој изјављује спремност да — не чекајући резултата других преговора — започну преговоре о миру између Аустро-Угарске и противничких држава, као и о безодвлачном примирју на свим фронтовима Аустро-Угарске.

Андраши је у недјељу 27. X коначно имао на свом столу текст те ноте Вилсону. У њој је стајало: Аустроугарска влада — одговарајући на ноту предсједника САД од 18. X, а у смислу одговора предсједника Вилсона да одјелито преговара с Аустро-Угарском о питањима примирја и мира — изјављује да се слаже како с ранијим предсједниковим изјавама тако и с његовим мишљењем о правима народа Аустро-Угарске, нарочито Чехословака и Југославена садржаним у његовој посљедњој ноти. Будући да је тако Аустро-Угарска прихватила све увјете које је предсједник поставио да би могли отпочети преговори о примирју и миру, ништа више — по мишљењу аустроугарске владе — не стоји на путу отпочињању тих преговора. Стога аустроугар-

ска влада изражава своју спремност да — не чекајући исход других преговора — започне преговоре о миру између Аустро-Угарске и држава Антанте и о безодвлачном примирју на свим фронтовима Аустро-Угарске, те моли предсједника да у ту сврху подузме потребне мјере.

Шведски је посланик предао ту Андрашијеву ноту у Вашингтону 29. X послије подне, кад је с в е, дакако, било прекасно: Аустро-Угарска се већ увелике распадала и дијелила (у Прагу, Загребу, Будимпешти, итд.) а војска на фронтовима напуштала положаје, узмицала и разилазила се. Стога аустроугарској врховној команди у Бадену није преостајало друго него да талијанског генералисимуса А. Диаза замоли за примирје. На састанцима савезничких предсједника влада (Француске, В. Британије и Италије) и особног Вилсонова представника Е. М. Хоуса у Паризу 30. и 31. октобра био је састављен, уз помоћ њихових војних и поморских стручњака, нацрт уговора о примирју с Аустро-Угарском који је, уз незнатне измјене, био и одобрен у Версаљу 31. октобра поподне на пленарном састанку Врховног савезничког ратног савјета и још исте ноћи отпослат генералу Диазу у Падову да га у име свих „Савезничких и Удружених сила" уручи опуномоћеницима Бадена.

Но, цар Карло и његови најближи савјетници нису напуштали наду да ће Антанта, ипак, пристати да преговора с њим о примирју, да га прими као врховног представника нове државне формације у Подунављу и да му призна мјесто за столом Мировне конференције. Андраши је стога покушао да и помоћу барона Л. Хлумецког и грофа Ревертере у Швицарској ухвати нит преговора са француским и енглеским дипломатима и поузданицима (Бухер и други), а цар Карло је 31. X повјерио принцу Л. Виндиш-Грецу специјалну мисију у Швицарској. Виндиш-Грец је доиста тамо и отпутовао (с тим да му се касније прикључи гроф Менсдорф) и у Берн стигао 2. новембра изјутра. Швицарцима је предао своје акредитиве и сутрадан отпочео разговоре „у четверо" с тамошњим француским амбасадором, британским послаником и америчким отправником послова Хугом, Р. Вилсоном, и то на темељу предане им вербалне ноте Беча, у којој Карло изражава спремност да понуди услуге у интересу народа Монархије, јер му није толико до круне и династије, него у првом реду до тога да тражи средства помоћу којих би се могао постићи споразум између појединих независних држава (Монархије), које се налазе у фази формирања. Андраши је у међувремену предао своју демисију (2. XI), а „Савезничке и Удружене силе" потписале су сутрадан у Падови (Villa Giusti) с опуномоћеницима Бадена из Париза примљени нацрт уго-

вора о примирју, који је ступио на снагу 4. новембра. Уговор је био тако састављен као да ће Аустро-Угарска као цјелина и надаље остати. У Швицарској је Виндиш-Грец преговарао све до 7. новембра, кад је истовремено примио три „сторна" (али с једнаким текстом) савезничких дипломатских представника у Берну. У тим је идентичним нотама стајало да влади Француске Републике (Уједињеног Краљевства односно Сједињених америчких држава н и ј е м о г у ћ е да даље преговара с владом Њ. ц. и кр. Величанства, јер су народи дотадашње Аустро-угарске Монархије закључили распад те подунавске државе, и због тога њихова влада (у Паризу, Лондону, одн. Вашингтону) проглашује те преговоре неважећима.

Тако су завршила настојања аустроугарске дипломације.

Др Богдан Кризман

КО СТАВЉА У ПРОЦЕП РЕЧНИК СРПСКОХРВАТСКОГ КЊИЖЕВНОГ ЈЕЗИКА МС и МХ

За последњу годину дана откад су се појавиле прве две књиге Речника српскохрватског, односно хрватскосрпског књижевног језика, у коме је међувремену требало да изађе и трећа и да се приведе крају довршавање и остале три књиге, појавило се неколико оштрих напада на ово преко потребно и с нестрпљењем очекивано дело. Па ипак нас је више него изненадила, управо нас је запрепастила четворострука наручена критика с поразним оценама овога дела, објављена у првом броју „Критике", новооснованог загребачког часописа за критику умјетности и културно-политичка питања.

Матица хрватска, која је у заједници с Матицом српском организовала израду овог дела и после доста широке консултације најпозванијих, а наиме после консултације широког броја књижевника и лингвиста, — одједанпут је постала незадовољна концепцијом Речника, мада је она, преко својих представника, као год и Матица српска, учествовала у изграђивању те концепције, стално била у току рада на Речнику, штедро се залагала за обезбеђење материјалних средстава за овај културни подухват, непрестано подстрекивала ангажоване сараднике на Речнику на што веће залагање и стално апеловала на њих да што брже заврше ово дело.

Услед те неочекиване промене односа Матице хрватске према Речнику дошло је до застоја у његовој изради када су свакако три четвртине посла на његову коначном довршењу биле готове. Матица хрватска је, и не обавестивши свог партнера, Матицу српску, нити чланове Уредништва Речника, поручила експертизу четворице језичких стручњака из Загреба. Они су се ревносно прихватили повереног им задатка и за неколико месеци обавили су свој посао, дали критике и оцене Рјечника хрватскосрпског језика Матице хрватске, које ево часопис „Критика" одмах иза уводне речи главног и одговорног уредника с насловом *Наша мисија,* као први чланак под заједничким заглављем

Рјечник хрватскосрпског књижевног језика у процијепу етатизма и унитаризма и посебним насловима: *О Рјечнику Матице Хрватске* (необично је што није речено и Матице српске, када на хрбату стоји и ова друга), *Тко чека — каткад и не дочека, Дјело које треба темељито поправити* и *Центаурски рјечник центаурског језика* (баш тако! иако је то речник језика на коме се више од једног века развијају књижевност и култура неколика народа социјалистичке Југославије). На крају рецензије с последњим насловом је закључак да се Речником „заобилази највећи део језичног блага", да он „крши уставне одредбе о језику" да „крши Новосадски договор" чак (иако је израђен на основама овога договора и по концепцији која је на њему прихваћена), да је „духовно чедо етатизма и централизма", да је „на недовољно знанственој разини", да је „конзервативан" и „реакционаран".

И по ономе заједничком и по посебним насловима, као и по изнетом закључку, види се јасно карактер оцене Речника. Изрази које су рецензенти (не сви једнако, наравно) употребили: грдње, псовке, увреде, клевете, инсинуације изнете у рецензијама на рачун колектива сарадника на Речнику по својој тежини заслуживали би да се и на другом месту траже докази за оправданост њихове употребе. Ми, међутим, сматрамо да карактер критика не би заслуживао никакав одговор. Али пошто је реч о сувише важном и сувише потребном, па и доста скупом делу, а и ради оних којима је то дело намењено, морамо ипак дати свој одговор на такву критику, остављајући свакоме слободу да се служи изразима који му одговарају.

У „Критици" је речено да је Рјечник хрватскосрпског (односно српскохрватског) језика Матице хрватске (биће да је и Матице српске исто толико) писан с тезом. Тачно је, међутим, да су оцене његове, штампане у „Критици" писане с тезом, а Речник је рађен с концепцијом, с одређеном и тачно утврђеном концепцијом, израђеном договорно, не само од Уредништва с подједнаким бројем чланова једне и друге Матице него и од импозантног броја представника културне јавности из Загреба и Београда, Сарајева и Новог Сада, који су донели Закључке много спомињаног Новосадског договора, или их накнадно прихватили и ваљаност њихову потврдили својеручним потписима. Ово се мора истаћи, не наравно зато што би се Уредништво одрицало такве концепције него да се подсети Матица хрватска да је то и њена концепција, не једино по томе што јој је била врло добро позната већ, још више, зато што је и она, колико и Матица српска, како већ рекосмо, учествовала у њеном изграђивању. Овде треба ista-

ћи да је заједничка одлука МХ и МС о издавању оваквог речника пола године претходила Новосадском договору. [Ту су одлуку представници матица донели 9. V 1954. у просторијама МХ у Загребу]. А Новосадски је договор иницијативу двеју матица о изради Речника поздравио и прихватио истакавши неопходну потребу за једним приручним речником савременог српскохрватског књижевног језика, о коме је у 1. тачки Закључака речено да је тај књижевни језик, који се на народној основи развио око два главна средишта, Београда и Загреба, јединствен, са два изговора ијекавским и екавским. Од ове констатације, која чини основу Новосадског договора, до данашњег става неких рецензената (Бабића и Брозовића, нпр.) према којима су српски и хрватски, истина, знанствено један, али правно, политички и уставно два посебна језика (исп. о томе оно што је изнето у чланку првог, објављеном у сарајевском Одјеку бр. 18. год. XXI од 15. септембра 1968, одакле се, из дословних цитата, види њихово мишљење).

За нас је врло необично како је могуће тврдити тако нешто, па те тврдње, штавише, и објављивати, када се добро зна да су политички фактори и широки слојеви народа оштро осудили и сам захтев да се тако нешто озакони. А када тај захтев није прихваћен, још је бесмисленије говорити о правном и уставном признавању хрватског и српског као посебних језика.

Ми, уосталом, другчије од наших рецензената, сматрамо да се политички, правни и уставни вид не могу одвајати од знанственог. Они своје неодбрањиво гледиште износе само зато да би могли бранити тезу према којој су то на било какав начин ипак два језика. Зато се они ни у својим рецензијама не устежу да говоре о хрватско-српском рјечнику (в. стр. 10. „Критике"), тако да би неупућени могли мислити да је овде у питању двојезични речник, у коме се речи једног преводе на други језик (хрватско-српски као хрватско-немачки, рецимо, или хрватско-руски, или француско-српски итд.), што је, поред осталог, и било разлог да се одбаци употреба назива за наш језик с цртицом између двају саставних делова.

Појаву схватања јединства хрватскосрпског, односно српскохрватског књижевног језика не треба везивати за Новосадски договор. Она је, стручњаци бар знају, старија од њега за пуну стотину година. За цео век то схватање господарило је у науци о нашем језику, иако је и у току овог времена било ефемерних, више комичних него озбиљно схваћених, покушаја доказивања да су хрватски и српски два посебна језика. Јединство овога језика није никакав романтичарски идеализам, каквим се ето данас представља, већ научни credo најзначајнијих и европској науци позна-

тих српских и хрватских филолога: Вука, Даничића, Јагића, Будманија, Армина Павића, Новаковића, Ивана Броза, С. Ивековића, Маретића, А. Мусића, М. Решетара, Љ. Стојановића, П. Скока, А. Белића, С. Ившића и Д. Боранића. На Новосадском договору и у анкети која му је непосредно претходила, а у којој је учествовало на десетине хрватских и српских научника, књижевника и јавних радника, само је констатовано оно што су раније тврдили најпознатији проучаваоци и кодификатори књижевне норме српскохрватског, одн. хрватскосрпског језика. Између осталих, знаменити наш граматичар Т. Маретић — и то не у време кад је било ко између Срба и Хрвата ма шта хтео да намеће оној другој страни, него 19 година пре стварања старе Југославије — у првоме издању своје велике *Граматике и стилистике хрватског или српског језика,* год. 1899. на стр. 4., констатује да је заједнички књижевни језик Хрвата и Срба јединствен. А та Граматика, која у целини књижевни језик Хрвата и Срба третира као такав, до наших дана је остала недостигнуто дело. И доживела је још два издања. Последње од њих, треће издање, године 1963. спремила је Матица хрватска, тачно четврт века после смрти великог нашег филолога. А и у томе издању (на стр. 14-oj) наравно стоји непромењена констатација о јединствености нашег језика, која ни тада никоме није сметала. Или се бар нико није изјашњавао да му смета. И Маретићева је Граматика, као значајно дело своје врсте, све досад била приручник за студенте универзитета и све људе којима је било потребно потражити било какво језичко упутство о ма коме језичком питању. Идеја о другчијем стању ствари почела се јављати после трећег издања Маретићеве Граматике. Али нас то никако не разуверава да језик хрватске и српске књижевности по граматичкој структури није јединствен. Што у стилу и речнику има разлика у њему и што су од напоредо постојећих облика каткад једни чешћи на једној, а други на другој страни, — то је сасвим разумљиво. И то нико не пориче. Зато је речник тога језика, с релативно богатом фразеологијом, управо овакав какав је замишљен и какав се ради, преко потребан култури наших народа.

Тамо где за означавање истог појма на једној и другој, или и на којој трећој, страни имамо различне речи, није бескорисно да такве речи у дефиницијама значења других речи у Речнику стоје једна поред друге. И оне су, по унапред утврђеном договору Уредништва, најчешће стављане једна уз другу. Тај начин дефинисања појединих појмова омогућиће онима што не знају да различите ознаке тих појмова имају исто значење — да лако и брзо науче непознате речи и тако богате свој лични речник и своју језичку културу. У ту сврху ми смо у нашем Речнику и давали

плин поред *гаса, зрак* поред *ваздуха, воз* поред *влака, услов* поред *увјета, творницу* поред *фабрике, строј* поред *машине, утисак* поред *дојма* итд. — а не никако с неким пакленим намерама да нешто, било с које стране, ма коме намећемо и спроводимо унитаризам, како нам се то стално у рецензијама приписује. А уосталом, те речи сасвим добро иду једне поред других као синоними, што оне и јесу, каткад добрим делом, а каткад и у потпуности. Доиста се *плин* и *гас* у Београду, рецимо, па *ваздух* и *зрак* и многи такви парови речи данас напоредо употребљавају. А *творница* и *влак* и многе друге речи шире употребе у западним језичким областима, поред *фабрике* и *воза,* одподавна су врло честе у српским срединама на истоку. А да и не говоримо о речима: *доба, особа, осигурати, након* и другим неким, за које рецензенти кажу да су хрватске, а не и српске речи.

На корисно, иначе, и оправдано — а од Уредништва, у коме није било, нити је могло бити, икакве мајоризације — напоредно стављање речи истога значења од којих је једна обичнија у Загребу, а друга у Београду, сви су рецензенти алергични. Они то једногласно проглашавају знаком етатизма и унитаризма, неки од њих и знаком реакционарства и контрареволуционарства. Исто им тако, или још и више, смета када се и у латиничком и у ћириличком издању Речника узимају речи које су у Загребу и Београду подједнако обичне, само ако било на једној било на другој страни постоји и друга која реч за означавање истог појма. Једног од рецензената (Брозовића) до јарости доводи што је договором Уредништва Предговор Речника написан углавном истоветним текстом. За њега је то „умјетна и реакционарна идеалистичка творевина, наивна и незнанствена" (стр. 32. „Критике"). Он тврди да је тиме „добивен један сух умјетан израз, заправо кривотворен" (на истој страни). И зато, по овоме рецензенту тај „предговор посве излази из нормалних оквира језичне физиономије и хрватске и српске варијанте". Поводом овакве квалификације таквог начина писања Предговора Речника скрећемо пажњу да је на исти начин писан и велики заједнички Правопис, за израду којег су сви чланови Комисије добили врло висока признања. А ми тврдимо да ће тај тако написан Предговор сваки Србин и сваки Хрват, и свако ко говори хрватскосрпским, односно српскохрватским језиком врло лако разумети. И уверени смо да ће се у томе с нама сложити сви објективни читаоци. А по овоме рецензенту такво писање је „играње с два не баш најмања и најбезначајнија европска народа, који ни иначе нису много усрећени". [Нејасно нам је на шта наш рецензент циља овом последњом реченицом]. Он и одређено ка-

же због чега тако квалификује језик којим је написан Предговор Речника. Зато, изрично тврди он, што су у њему између осталих употребљене речи *вријеме, послије, столеће, споменут,* а не у загребачком издању *доба* и *након* место прве два, а у новосадском *век* и *поменут* место две последње (в. стр. 32. „Критике"). По тврђењу овога угледног нашег лингвисте, српска страна не употребљава именице *доба* и предлога *након.* За прву од тих речи ми га упућујемо на једну расправу у Нашем језику књ. II од 1951, стр. 246—255, где ће наћи десетине и десетине примера с овом именицом из српских писаца и на Речник САНУ, у коме су такође разна значења те речи потврђена не мањим бројем примера. За другу смо у грађи Института за српскохрватски језик нашли 94 потврде из српских писаца. (А у грађи за Речник МС и МХ налазимо ексцерпиране примере с предлогом *након* из: С. Новаковића, С. Матавуља, С. Ћоровића, Р. Домановића, Ј. Продановића, С. Пандуровића, М. Цара, М. Јакшића, И. Андрића). Зато је, ето, по овоме рецензенту морала да се жртвује она друга страна и да употреби речи *вријеме* и *послије* (као да те две речи нису у најширој употреби и код Хрвата, управо исто онако као и код Срба. Да би доказао постојање некакве умишљене завере Уредништва Речника МС и МХ и против Срба и против Хрвата, он допушта себи да устврди како реч *столеће* код Срба тек оживљава, а за ону другу каже: „п о м е н у т" је кудикамо чешће него „с п о м е н у т". А ми питамо може ли се за реч (*столеће*) коју налазимо код српских писаца још у XVIII веку (у речничкој грађи за велики Речник САНУ најстарији пример с овом речју је из Словара од 1791) и употребљава је велик број писаца XIX и XX века рећи да сада тек оживљава. А било би добро да нам је рекао на основу чега тврди да је код Срба „п о м е н у т кудикамо чешће него с п о м е н у т" (у грађи за велики Речник САНУ за *поменут* и *поменути* налазимо 52 примера из српских писаца, а за *споменут* и *споменути* 45. Оба лика су, дакле, углавном исте фреквенције.

Ми чврсто верујемо да ће наш Речник бити значајан прилог култури наших народа, а рецензенти тврде да смо их њим оштетили. По њима су, дакако, Хрвати нарочито оштећени, оштећени су, тврде двојица рецензената (Брозовић и Ладан) што су именице типа *грип* и *фронт,* које се употребљавају и у облику са *а* на крају (*грипа* и *фронта*) ради уштеде у простору даване у Речнику заједно, с везником *и* између њих, па ће се ето помислити да је облику без *а* дато првенство. Први од ових рецензената квалификује као некоректност чак што под *грипозан* имамо дефиницију „које се односе на грип(у)" (стр. 35. „Критике") — ваљда због стављања наставка *у* у заграду. А други пита

„зашто *фронт* има предност испред облика ф р о н т е", (стр. 52) икао сигурно зна да по абецеди, као и по азбуци, *фронт* долази први, као што му свакако мора бити познато да у сваком речнику, без изузетка, све иде по алфабетском реду, и да се тиме ономе што је прво по томе реду ни у коме погледу не даје првенство. Наши рецензенти се питају и зашто се за поједине речи уобичајене код Хрвата дефиниције дају уз њихов лик који имају у Београду (као да не знају да је то опет само зато што тај лик долази први по абецедном реду и као да немамо и обрнут случај да се ништа ређе у ћирилском издању Речника не дају дефиниције уз загребачке ликове речи када су ови први по азбучном реду).

На тај је начин, по једном рецензенту (Ладану), прекршена чак „чувена новосадска равноправност" јер је „д е м о б и л и с а т и" дефинирано, „док је д е м о б и л и з и р а т и само упућено на демобилисати", а „*деморалисати* је објашњено у десет редака" (в. стр. 52. „Критике")! То је наравно тако зато што је абецедни ред овде захтевао да буде управо тако. Занимљиво је што нисмо чули приговоре зашто је у ћириличком издању стављено заједно под истом одредницом: *демобилизирати, демобилизовати* и *демобилисати,* иако је то за нас сасвим разумљиво јер то опет, наравно, захтева азбучни ред. У новосадском (ћириличком) издању Речника тим редом, дакако, иду и *деморализирати, деморализовати* и *деморалисати,* па је наравно и дефиниција дата уз д е м о р а л и з и р а т и, а оба друга лика се знаком једнакости упућују на дефиницију дату под првим ликом, где је она дословно иста као и у латиничком издању, и, за три значења, износи свега пет редака (у оба издања подједнако, наравно). За овог нашег рецензента она је двапут дужа, јер према његову тврђењу износи 10 редака (стр. 52). А уз то он ништа не говори да су тамо дефиниције за три значења.

Овим поводом згодно је истаћи да глаголи ове врсте тројаког наставка, како је познато, имају исто значење, да су они у језику хрватских писаца и у хрватским културним срединама најчешћи с наставком *-ирати,* да код Срба знатан број тих глагола има исти наставак, али је велик број њих и са завршетком *-овати* (оних на *-исати* је неупоредиво мање). И где год имамо *-ирати* и *-овати* поларизоване, као и у случајевима где се на једној страни (српској) ти глаголи употребљавају у оба ова лика, свуда је, наравно, дефиниција уз лик с наставком *-ирати,* а лик на *-овати* се редовно упућује на њ, што, по нашем схватању, никако не значи давање преимућства лику на који се овај упућује знаком једнакости. За нас је знак једнакости доказ потпуне равноправности језичке вредности речи или било које

језичке јединице. Наши рецензенти и ту виде некакав скован план с нечистим мотивима. Један од њих (Брозовић) и изрично каже да када ми на овој другој страни изјављујемо да нам такве ствари ништа не сметају, тиме чинимо морално-психолошки притисак да и друга страна чини уступке. Ми сматрамо да није достојно тако што било коме импутирати.

Први рецензент (Бабић) тврди чак да ни *другачији* и *друкчији* нису једнаки један с другим јер први лик има један слог више (в. „Критику", стр. 13). Могло би се на основу такве тврдње још закључити да аутори Рјечника не знају бројати до четири. Ми смо сасвим сигурни да овај рецензент врло добро зна да знак једнакости у Речнику не означава и обличку једнакост, већ само значењску. Али за њега то нема значаја; главно је само да се наведе што више бесмислица на терет аутора Речника. Њему је то, као и другим рецензентима, и циљ уосталом, како је то и лично признао на првој страни своје рецензије рекавши: *„због намјене ове оцјене изнијет ћу само недостатке овога рјечника"* (курзив је наш). Због намене своје рецензије за овог је рецензента недостатак Речника што се у њему ставља знак једнакости између речи потпуно истог значења, а недостатак је и што се не ставља ако није стављен, иако је у Предговору Речника речено да се он неће свуда стављати: недостатак је што у дефиницији неке друге речи поред *гаса* стоји *плин,* а недостатак и што поред *футбала,* такође у дефиницији друге речи (у ћирил. издању) не стоји *ногомет* и што поред *ногомета* (у латиничком) не стоји *фудбал* (као да у таквим случајевима није могло да стоји у оба издања било *ногомет* било *фудбал* јер су и ф у д б а л и н о г о м е т познати на обема странама). А њему не ваља ни када се између речи истог значења стави везник *или,* када се каже, рецимо, *кишни мантил* или *огртач* (стр. 11). По овоме рецензенту, синоними се не смеју употребити један поред другог — *средишни* поред *централни* или *месни* поред *локални.* А као недостатак се одмах затим наводи што у дефиницијама појединих других речи поред *спољашни* није стављено *вањски,* што поред *балетски* нема *балетни,* што поред *порески* нема *порезни,* што поред *у виду* нема *у облику,* што поред *љуљашке* нема *љуљачке,* што поред *историјски* нема *повијесни,* што поред *лица* нема *особе,* што поред *одсуства* нема *одсутности,* што поред *течности* нема *текућине,* што поред *владарке* нема *владарице,* што поред *територије* нема *територија,* што поред *присталице* нема *присташе* (стр. 12). У сваком речнику, с обзиром на карактер дела, има доста и шаблона у дефиницијама, али, по нашем схватању, није потребна тотална његова униформисаност. Важно је да све у њему

буде што тачније и јасно казано. А све су ове речи употребљене на месту које им припада и тамо су објашњене. Ми смо веровали и верујемо да ће за свакога ко говори српскохрватским, одн. хрватскосрпским језиком бити једнако јасно када се каже: *лице* (за људско биће) или *особа, друм* или *цеста, присталица* или *присташа, у виду* или *у облику*. Може се тврдити и да ће разумети шта значи *балетски* и *порески* и они који чешће употребљавају *балетни* и *порезни*, и обрнуто. А нико доиста неће бити оштећен тиме што поред *историјски* није стављено и *повијесни*, неће јамачно ни они што обично говоре *историјски*, јер сви знају да нема разлике између ликова *историјски* и *историјски*. А ако је грех што је негде пропуштено да се поред *течност* стави *текућина*, онда не може бити и обрнуто грех ако се стави и једно и друго (а и то се ауторима Речника уписује у грех). Грех је и ово и оно (зато, каже се, то није уједначено). Доиста се то овде (а и у многим сличним случајевима) могло уједначити узимањем само једног лика те речи, који, допустимо, можда није могао бити лик *течност* (зато што, рецимо, није познат на једној страни, у шта се може сумњати), али се свакако могао узети лик *текућина*, па да се на свим странама где се говори српскохрватским језиком зна који се појам том речју означава.

Далеко смо од сваке помисли да уствр димо како и у нашем Речнику нема никаквих недостатака; у њему је свакако по негде пропуштено по нешто што је на другом месту означено. Ми смо то и сами запазили, као што смо уочили и да је прескочена понека реч коју је требало унети у Речник, а и да је по које значење могло добити срећније објашњење. Допуштамо да ће се наћи у нашем Речнику и која нетачна дефиниција, јер без њих сигурно нема, и не може бити, ни једног речника ове врсте. Скретање пажње на споменуте и сличне недостатке, када се дају у доброј намери и с циљем њихова исправљања, користе и ауторима речника и поготову његовој намени. А исправке и допуне у вишетомним речницима могуће су, колико и неопходне, на крају последње књиге. Може им се, штавише, по завршетку речника, посветити и цела свеска, која при употреби речника постаје његов неодвојиво састав-
ни део.

Рецензенти Рјечника МХ имају очевидно други циљ. Они иду тако далеко да и неминовним и случајним омашкама приписују одређене намере Уредништва. Зато што је за *цестарину* речено да је то дажбина која се плаћала, а за *друмарину* — која се плаћа, каже се да је то занимљиво. Аутори Речника ће утврдити да ли је боље у дефиницији употребити предикат у презенту или у

перфекту, па ће према томе исправити једну од двеју дефиниција које у ствари исто значе. Примедба неће, дакле, остати узалудна, али никаквим сумњама уз њу нема места; *долетиште* се, доиста, не мора односити само на место на које авион слеће већ и на свако друго место у које се летом или одвећ брзим кретањем доспева, али ће дато значење ипак бити основно. Више примедаба које се на страни 21/22. дају на дефиниције значења тамо наведених речи не могу се сматрати оправданим. Значење речи *доктринар* није нетачно, па ни „*преуско*", како се тамо каже, као ни значење глагола *дочекати*, ма било ово унеколико и комплицирано, а за *дирљив* је свакако боље што је речено „који дира..." него да је казано „који може дирнути", како мисли наш критичар; дефиниција која је дата за *дјетињство* није мање тачна од оне за коју је он нашао да би била боља. А тврдњи да *дуголик* неће бити дуга лика већ дуга лица и нема места јер је то исто; а нема места ни тврдњи да *дарчић* није дем. а ни да није изведено од дарак, јер је *ч* испред наставка *-ић* добивено прво код именица које су се свршавале сугласницима *к* или *ц*. Не може се рећи ни да у дефиницији именице *церекало*, по којој је то онај који се стално церека — прилог стално сужава значење, јер се церекалом зове онај чија је то стална особина или бар хоће да се представи да је стална. А тешко да се може доказати разлика између *дремљивка и дремљивца* јер је афективно значење првог лика, о којем се говори, у ствари погрдно, а без те нијансе није ни дремљивац. Истицати плеонастичност у дефиницији *двомјесечја*, у којој се каже да је то временско раздобље — у најмању руку значи тражити длаку у јајету. Шта да кажемо о констатацијама да су нетачне дефиниције по којима је *алкохол* — „безбојна запаљива и испарљива материја", *алкохолизам* — склоност алкохолу, *анексија* — насилно присајединење; *апрош* — ров или прокоп, *бански стол* — суд у бившој бановини Хрватској; *бан* — државни поглавар (једно значење) и краљевски намесник (друго)? Ако је *вајар* исто што и *кипар*, а то се вальда не може порицати, онда је и вајарски што и кипарски (ово у вези с приговорима на нетачности дефиниција речи на стр. 51. „Критике"). А свакако се (на истом месту) тврди да *радови* (уметнички) не значе што и дјела, творевине или израђевине тек да би било више замерки; *гласовати* није погрешно упутити на гласати иако нам се и то убраја у погрешке.

Нема нетачности ни у томе што је за *главић* дата уопштена дефиниција — мала глава, округли део нечега, и поред тога што овај наш критичар (Ладан) ни

овде ни иначе не може да нам опрости што у Речнику нисмо унели „пучке свакодневне разговорне ријечи за сполност, споловило, сполне одношаје", нарочито „петословачне ријечи које су барем исто толико важне као н о с или р у к а" (стр. 53). Ако је и другоме коме, као овоме критичару, нејасно зашто их нисмо унели у Речник, можемо ту радозналост задовољити једноставним обавештењем да и те и остале опсцене речи и многи други састављачи речника испуштају. То се може проверити у било коме речнику. А тешко човек и рођеним очима може веровати када тамо чита да је за д е в и з у боље било рећи „г л а в о в о д е ћ е", него руководеће начело (стр. 51).

Уосталом човек и не зна чему више да се чуди, оваквим констатацијама или тврдњи да је мешање ијекавице и екавице, које — скрећемо пажњу — специјално у Рјечнику може бити и штампарска грешка или непажљиво ијекавизиран екавски текст — „доиста незнанствено и апсурдно" (стр. 52. „Критике"). А управо је несхватљива констатација која непосредно следи и дословно гласи: „Нитко у овој земљи нити говори, нити пише, нити мисли тако смијешано ијекавско-екавски или екавско-ијекавски уколико није крајње неупућен у наш језик, уколико није полутуђинац или полубезумник" (баш тако!). Иако нико не препоручује ова мешања, нико опет не може бити неизненађен оваквом тврдњом човека коме мора бити познато да је много људи, и то врло образованих, баш у његовој средини, који и у јавним говорима, и у свакодневном језику, и на радију, и на телевизији, сваки час мешају екавицу с ијекавицом, па је тим разумљивије што ће се то десити и којем слагачу.

Ово је доказ како се у објављеним рецензијама по сваку цену иде на обезвређивање дела које се у њима приказује, као и на жигосање свега онога што би сметало хтењу рецензената и њихових истомишљеника да се пошто-пото повуче дубока бразда између језика српске и хрватске културне средине и књижевности. Само ће они у томе тешко успети, нарочито што се тиче ове појаве, јер ће се на овој страни, као и досад, писати и објављивати дела и ијекавицом. И говориће се, сасвим слободно, ијекавски, без бојазни да ће се икоме на томе замерати — наравно уколико се не озакони обавеза да се у појединим нашим републикама мора гозорити и писати на овај или онај начин. Али се ми надамо и верујемо да до тога неће доћи.

А колико је приказивачима Речника у 1. броју „Критике" стало до истине и знанствености још најбоље ће се читаоци уверити када (на стр. 54) прочитају цитат: „Од разлика међу ијекавштином и екавштином знатно су веће

и за стенографију знатно важније разлике међу српским и хрватским књижевним језиком. Те се разлике састоје од око 10 тисућа ријечи, од око 85 гласовних закона, од преко двјеста правила творбе ријечи и од становитог броја правила синтаксе, деклинације и конјугације". Доиста много разлика, па и да су то разлике између нашег и било којег језика сасвим другчијег система. А ми досада више од 100 година учимо наше ученике и студенте да је језик Срба и Хрвата по гласовном и граматичком систему један исти језик, и у науци говоримо, не само ми већ и цео научни свет, о једном језику. Тешко је ово и претешко довести у склад једно с другим. Ми немамо потребе да се овде од нечега бранимо и да било шта доказујемо. А наши би критичари били дужни дати доказе за оно што тврде.

Рецензенти су много пажње поклонили давању ознака уз стране речи примљене у наш језик. Скоро толико као да је ово етимолошки или бар речник страних речи. И разумљиво нам је зашто. Па ту се могло наћи највише оправдања за давање приговора јер је ту, нарочито у почетку, највише дошла до изражаја неусклађеност поступка између појединих обрађивача и уредника. И ту се најјасније огледају тешкоће које су морале проузроковати околности израде Речника у три међусобно доста удаљена града: у Загребу, Сарајеву и Београду. Једни сарадници су сматрали да је за речник ове врсте, с обзиром на његову намену, много важније знати из којег нам је језика непосредно дошла која реч, па су тај језик и означавали, други су опет буквално узимали да су то праве етимологије и означавали су изворно порекло. А то су и уопште два различна схватања у лексикографији. Иако се коначно у Уредништу Речника МС и МХ стало на становиште да се много мање подложно омашкама уз примену овога другог поступка, па је, како се из предговора види, одлучено да се поред таквих речи даје ознака за изворни језик. Али је пропуштено да се пажљиво прегледа већ урађени текст према донетом закључку и да се неуједначености у означавању страних речи отклоне. Отуда је трећи рецензент (Катичић) овде и могао учинити више замерки на неуједначеност поступка, иако сигурно ни њему не можемо у свему дати за право. Ми се не слажемо с њим када нам замера што смо именице на *-итет*, рецимо, или глаголе на *-ирати*, означавали као позајмице из немачког ако су њихови корени латинског порекла, а за етимологије су, по његову, и не само по његову, схватању управо корени од значаја. Ми, међутим, сматрамо да су у овоме случају сви елементи речи, не само основни делови, него и форманти, такође од значаја.

А када је формант несумњиво немачки, и када је он дао друкчији карактер целој речи која нам је дошла свакако преко немачког језика и у немачком руху — онда то треба и означити. Доиста би било нетачно једнако означити глаголе туђег порекла *реформирати*, рецимо, и *реформисати* иако њихов заједнички корен говори о заједничком пореклу. Различни наставци нам дају право да језике из којих смо добили ове две, по облику различне речи двојако означимо. А тешко је примити као оправдану замерку према којој је *обонман* погрешно означити као реч добивену из француског језика, или *актуалитет* из немачког. Ово у исто време говори о сложености проблема због којег у томе погледу мало има савршених речника. То исто каже и наш критичар (в. стр. 40. „Критике"). А и ове је грешке најзад могућно исправити у додатку нашем речнику.

Али, ако смо овоме рецензенту у једноме добрим делом дали за право, ми се с њим, колико ни с другима, никако не можемо сложити када тврди да је у Рјечник МХ требало унети све речи из хрватске књижевности. Он је, истина, умеренији па не тражи потврде из језика писаца од XV до XVIII века и из старих и покрајинских речника Della Belle, Stulija, Катанчића, Волтића. — То је захтев последњег рецензента (Ладана) за кога би се рекло да није обавештен да је ово речник савременог језика, који ће се, како је утврђено, радити на основу ексцерпиране грађе из нове хрватске и српске књижевности из времена после 1850. год. То је, као и друго штошта свакако познато нашим критичарима. Али зашто не трпати на главу аутора Речника што више оптужби јер ће од много, мислили су они, остати нешто. Па је и Катичић, од свих иначе умеренији наш рецензент, навео читав списак речи које је нашао код новијих хрватских писаца, оних мислимо што су писали у XIX веку. Али од свих тих речи управо, од *балокотан*, и *бандеруља* до *илот* и *иловина* готово ни једна није вредна уношења у наш Речник, јер су скоро све стране и све су ретке — свакако мало обичне. А осим тога се, уколико се за коју утврди да је од веће вредности — може накнадно унети у свеску Речника с исправкама и допунама. Овај рецензент ауторе Речника укорева што се нису служили доста богатом речничком грађом Ј. Бенешића, као што им замера што за етимологије нису искористили грађу за етимолошки речник П. Скока. Ту се, пре свега, постављало питање ауторског права, иако су оба ова хрватска лексикографа већ мртви. А осим тога Речник је, како мало час рекосмо, обавезно било радити на основу језичке грађе добивене из одређених извора њиховим ексцерпирањем.

Да смо нешто узимали потврде из све грађе која нам је стајала на располагању, ми смо имали и имамо у Институту српскохрватског језика у Београду више него тростручно богатију грађу, на основу које се ради Речник САНУ у више од 20 томова. Па кад би се узела сва речничка грађа која постоји у Загребу и Београду, радио би се један излишан и предимензиониран посао. Излишан зато што се на основу тако богате грађе један велики речник већ ради у Београду, а предимензиониран што би се опет тако израђен речник обимом приближио Речнику Српске академије, а знатно би се продужила његова израда. Речник двеју матица је, међутим, требало да задовољи једну хитну потребу и да буде што пре готов, знатно мањи, без речи скупљених у народу, а узетих из писаца новијега времена. Такав нам је речник поручила наша културна јавност. И ми такав речник радимо.

Међу „добро познатим" речима за којима жали рецензент о чијим примедбама сад говоримо наведене су и речи *хваледостојан* и *хвалевриједан,* које никако и нису речи. већ синтагме од по двеју речи нађене код неког у лингвистичке законитости и природу нашег језика нимало неупућеног аутора, слепљене у сложеницу по калупу немачког језика. Природа српскохрватског, односно хрватскосрпског језика, бар онога којему основу чине штокавски говори, не допушта творбу таквих сложеница, колико ни творбу сложенице *главокрет,* која је с правом у Речнику означена као кованица, а за коју се у „Критици" тражи равноправност са сложеницама *колосијек* и *коловрат* (в. стр. 50) — без икакве научне основе, разуме се. И све се то представља као завера против лепих хрватских речи. Та зар се и ово може убрајати у лепе речи? Ми се при одабирању речи нисмо руководили њиховом употребом на једној или другој страни, него смо уносили све, или скоро све, речи нађене у изворима за ексцерпирање. Унели смо ево и реч *главокрет,* која је нађена код само једног писца, а скована у супротности за законитостима творбе речи у хрватскосрпском језику па смо јој зато и дали такву ознаку. Унели бисмо сигурно понеку и од оних за чије испуштање нам се замера. Али више њих не бисмо јамачно. А већина од набројаних се ни изблиза не могу поредити са многим домаћим речима које потпуно одговарају природи нашег језика и за које смо имали потврда у речничкој грађи САНУ, из које су унете у њен Речник. Оне због тога имају и веће лексичке вредности, и пре су се нудиле за уношење у Речник МС и МХ. Да би и читаоци о овоме могли донети свој суд, навешћемо по неколико

сложеница с бројем *два* и префиксом *до* у првом њихову делу и неколике изведенице с основним делом *дед-*:

двоседан	докорени,-а,-о	дединский
двосечац	докосан	дединица
двосечка	докосовски	дедић
двосечка	докочијашити	дедован
двослован	докрајавати	дедовински
двостручан	докрајник	дедовинство
двостручица	докрцкати	
двострун		
двостручница		

Све ове речи, које смо једноставно узели из једне књиге Академијина Речника с места на коме нам се отворила, налазе се тамо, гдекад и непосредно једна иза друге, а у сваком случају на врло блиском одстојању једна од друге — имају потврде у језику српских писаца (неке и хрватских, наравно). А не могу им се претпостављати ни речи *беговина* (у значењу д в о р а), *доцња, доспешница, гомбаона* (*гомбаоница* је унесена, наравно, као и више других речи исте основе), чије се неуношење у Речник МС и МХ у „Критици" наводи као велики његов недостатак. Опет понављамо да је овај речник рађен на основу одређене грађе, која је за хрватску књижевност спремана у Загребу, а за српску у Београду. Уредници Матице српске и Матице хрватске, као делови заједничког Уредништва, претходно су упознали једни друге са изворима одређеним за ексцерпирање речничке грађе, упознате су и обе матице наравно. И све је без икаквих знака тесногрудости или националне осетљивости, и на једној и на другој страни, прихваћено онако како је спремљено. Нису тада чињени приговори ни сиротом Сремцу, на којег су се наши рецензенти изузетно окомили као на извор из кога се нису могле узимати потврде значења речи (в. стр. 10, 17, 53). А ми ценимо Стевана Сремца као једног од познатијих приповедача, па и по његову језику. Када је Уредништво утврђивало које речнике треба имати при руци за стране речи, оно је то учинило договорно, и ми смо, мислимо с разлогом, узели М. Вујаклију и Б. Клајића. Сада „Вујаклија није употребна потврда" како то (на стр. 18) каже један рецензент, а други вели — „наводи се свака језичка несклапност коју је случајно забиљежио В. С. Караџић" (стр. 53). Уредништво је, међутим, у целини, мислило да Вука не треба обилазити, макар да он једним делом свога рада иде у прву половину XIX в. И није случајно баш с Вуком направљен овај изузетак, као што нам је јасно зашто је овом нашем рецензенту крив Вук Караџић. Та он је почео с овом дискримина-

цијом а „његови ученици и следбеници" Броз-Ивековић и Маретић, „само су продубили ту крајност" (в. стр. 47).

Рецензенти ауторима Речника постављају и неиспуњиве захтеве. Један од њих (Бабић) изрично каже: „И те како су важни подаци тко све, гдје и када употребљава коју ријеч". Било би заиста од неоцењивог значаја за науку да се то утврди. Штета је само што нам наш критичар није указао на пример постојања речника било кога језика с таквим подацима, јер такав речник досад није познат у лексикографији. У лингвистичким се студијама, дијалекатским, нпр., утврђује географија појединих речи и облика и њихове употребе, и дају се њихове изоглосе; у историји језика иде се за тим да се утврди време њихова првог јављања. И највише се може рећи да се с том или овом појавом, колико је до времена утврђивања познато, срећемо у томе или овоме споменику, у језику овог или оног писца, да је до тада нађена у овој или оној области итд. Али ниједан лексикограф и ниједан лексикографски колектив још није ни покушао да при изради речника одређено даје ареје употребе свих речи. Речнику у коме би се то могло дати морале би претходити опширне студије о свакој речи посебно. А деценије и деценије треба да прођу док се за било који језик обаве такве претходне студије. Аутори речникâ овога типа кога је Речник МС и МХ могу имати претензија само да потврде значења речи примерима што су нађени у грађи на основу које они раде свој речник.

А с каквим су успехом наши рецензенти задовољили своје претензије, посебно овај који такав захтев поставља ауторима Речника, — сам је он показао тамо где је хтео изложити своје схватање да се хрватским примерима нису смеле потврђивати српске речи: *четвероугао* (примером из Ф. Киш—Хорвата); *чиодица* (примером из М. Божића), *игранка* у значењу плес (примером из И. Војновића), *кафа* (примерима из М. Мажуранића и Хрватских народних песама), *кафана* (примером из Матоша), нити српским примерима хрватске речи: *кава* (примерима из В. Караџића, Домановића и Летописа Матице српске) и *влак* примером из С. Сремца (в. стр. 16. „Критике"). Чињеница што су прве нађене и код хрватских писаца, а друге и код српских, јасно говори да се, и насупрот унапред постављеној тези „Критике" и рецензената, ни једне ни друге не могу сматрати ни искључиво српским ни искључиво хрватским, него и једне и друге и српским и хрватским или напросто српскохрватским, односно хрватскосрпским, без обзира на то што су неке од њих, као прва и последња, рецимо, доиста чешће на једној него на оној другој страни. Али ко би могао прихватити као тачну тврдњу да *кава*, рецимо, и *кавана* нису српске речи када се зна да има и целих српских гово-

ра у најужој основици књижевног језика у којима се свако *ф* изговара као *в*.

Потврђивање појединих речи примерима и из српских и из хрватских писаца, ако фреквенција тих речи није подједнака на обема странама, у „Критици" се приказује као ненаучна, незнанствена, иако се то „може бранити документацијом", јер „таква документација искривљава слику стварнога стања" (стр. 17). За рецензента који ово тврди, дакле, није стварно стање када се *ћурка* (поред примера из Нушића и Лалића) потврђује и примером из Матоша; *ћутња* (поред примера из Кашанина) и примером из И. Козарца; *ћутати* (поред примера из И. Секулић, И. Андрића, Д. Ћосића, М. Ракића и В. Петровића) и примером из М. Беговића; *ћутке* (поред примера из Чиплића, Чолаковића и Андрића) примером из И. Дончевића; *хор* (поред примера из Б. Чиплића и М. Бојића) и примером из Матоша; *хартија* (поред примера из В. Милићевића и И. Андрића) и примером из Т. Ујевића, *кованлук* (поред примера из Шапчанина и И. Секулић) и примером из Т. Маретића. Њему је једнако искривљавање стварног стања и када се *цеста* потврђује примером из В. Милићевића (поред примера из А. Неимаревића и Матоша), а *јефтин* из М. Лалића (поред примера из М. Нехајева, Мјесечника, Ј. Павичића и Стј. Крешића). „Није знанствено", тврди се на цитираном месту, „ако о једној појави има само једна потврда па донесена само једна, а о другој стотине, па опет донесена само једна". Ми нашем критичару с оваквим знанственим разлагањима можемо рећи:

1) Само у једном случају овде имамо један према једном, а у свим другим, како се то лепо види, један према два, према три, према четири, па и према пет примера.

2) Нема тога ко ће овоме рецензенту и осталима који исто тврде веровати да су, рецимо, примери *цеста* и *јефтин* из наведених писаца појединачни случајеви (а не примери широке употребе и код других српских писаца), а нису сигурно то ни непосредно претходни примери.

3) Будући да ови случајеви, као ни многи други, не одговарају тези овог рецензента и тези „Критике", заступници те тезе морали су интервенисати знатно раније код дотичних писаца да не употребљавају речи које неће ићи у прилог њихове са закашњењем постављене тезе.

И све оно што се даље наставља у вези с критиком овога „незнанственог" поступка аутора Речника и њиховим потврдама значења речи које не иду у прилог тези наших

критичара, овима је једноставно неподесно. Њима је неподесан пример за *кафу* из „Погледа у Босну", неподесан пример из Старчевића за *јемство*, а неподесан пример за *влак* из С. Сремца (проклети *влак* несрећног Сремца!). На крају те главе о начину потврђивања стоји дословно: „Кад писци с друге стране узимају ријечи, тада их узимају у првоме реду због стилских разлога, ако већ у своме језику (значи ли то да има српских речи које су туђице за Хрвате и обрнуто?) имају ознаку за исти појам, а како ће се знати стилска вриједност", пита се овај рецензент, „ако је сфера употребе замагљена?" („Критика", стр. 17). Ми ту опет ништа не можемо помоћи. Писци не слушају, већ — иако „у своме језику имају ознаку за исти појам" — узимају ето речи „с друге стране" из стилских разлога. И то им се, рекло би се, допушта. А на истом месту им се и забрањује — или се бар забрањује ауторима Речника да то узимају за потврде значења речи — с напоменом да се не може знати стилска вредност таквих речи јер се њима „сфера употребе замагљује".

На замерке због непотврђивања неких речи једва да је потребно давати било какав одговор. Та свакоме је познато да ни најопсежнији речници не дају потврде за сваку реч коју доносе. Поготову у речницима опсега који има Речник МС и МХ ни говора не може бити о потврђивању свих речи. У то се није тешко уверити ако се погледа у било који речник ове врсте. Што они који нам због тога замерају — сумњају да ли неких непотврђених речи унетих у Речник уопште има у нашем језику, немамо потребе да уверавамо кориснике речника у постојање тих речи. — А наши рецензенти нас за све и овако и онако сумњиче. Сумњиче нас напросто зато што радимо речник који њима смета. Сумњиче нас и за оно у шта сами не могу сумњати. Они оглашавају за грешке и оно што нису грешке. А у крупне недостатке Речника убрајају и оно што још могу бити недоследности у поступку при обради или неуједначености — као да се такве неуједначености могу избећи и у раду појединаца, а камоли у раду релативно бројног колектива који обрађује и редигује Речник двеју матица, у коме треба дати неколике стотине хиљада дефиниција. Далеко смо и од помисли да се задржавамо на свим рецензентским замеркама ове врсте. Ми уосталом немамо ни потребе за тим, јер се већ из изнесеног види карактер рецензија објављених у „Критици". А морамо имати и обзира и према публикацији која нам је љубазно ставила на располагање своје ступце да се и наша реч чује о делу на коме већ десет година радимо. [Нама је, истина, главни уредник „Критике", у одговору на писмо којим смо му се, заједно са Загребачким делом Уредништва Речника, обратили, — обећао да ће обја-

вити наш одговор, али уз врло тешке услове, тек пошто изађу још три броја који су у штампи или су спремљени за штампу. А будући да је „Критика" двомесечни часопис, морали бисмо чекати још најмање пола године до објављивања наших одговора. Ми то, разуме се, нисмо могли чекати, у првом реду због тога што се већ подуже застали рад на Речнику не може даље обављати под овако тешким оптужбама. Зато смо се обратили Уредништву Летописа с молбом да објави наш одговор. И оно је љубазно изашло у сусрет нашем захтеву, на чему му врло захвални.]* Ипак се морамо осврнути на још неке замерке наших рецензената.

„Д и о и д и о б а", каже се у „Критици" (стр. 52), „напросто се преводе са д е о и д е о б а, а примјери — илустрације — потврде дају се у српској екавској варијанти и из дјела српских писаца". Поводом овога ваља рећи да је у свим случајевима уз ијекавски облик ријечи даван и екавски, а уз екавски облик и ијекавски. И свуда су, а не само у овоме случају, примери у оба изговора, и у загребачком и у новосадском издању Речника, давани у одговарајућем изговору. Даље, ако ко и прими као откриће да је Јосип Козарац, из кога је за потврду речи д и о б а узет пример: „*Нерије шених списа није било пуно, а што их је било, то су биле већином диобе*" (курзив је наш) — српски писац, а не хрватски, ипак је ван сваке сумње да је рецензент свесно изнео још једну нетачност. Наведени Козарчев пример, који смо тачно пренели из Рјечника хрватскосрпског књижевног језика, није дат у екавској варијанти већ у ијекавској; јер су обе речи које могу бити ијекавске или екавске (*и нерије шени* и *диоба*), како се види, — ијекавски а не екавске.

За овим долази замерка што „уз д е ц е м б а р с к и нема п р о с и н а ч к и". И тачно је да нема. Али зар је то икаква стварна грешка када непосредно пред овом стоји одредница *децембар* и уз њу објашњење: „дванаести мјесец у години, просинац", а уз *децембарски* се, као и у другим идентичним случајевима, даје дефиниција: „који пада у децембру, који је као у децембру", као што ће се, аналого томе, уз п р о с и н а ц такође дати дефиниција: „дванаести месец у години, децембар", а уз п р о с и н а ч к и: „који пада у вријеме просинца, који је као у просинцу". Па даље: „И д е ф а н з и в а има предност пред д е ф е н з и в о м. Општенито највише је лексичких потврда из дјела В. С. Караџића и српских писаца тако да се главнина ријечи илустрира реченицама у — како се то већ пожељно каже — „источној варијанти". О констатацији у првој реченици

---

* Уредништво Летописа сматра да је с пуно разлога дало места овоме одговору.

није вредно говорити јер свакоме мора бити јасно да прво долази облик речи који абецедни ред захтева. А да друга реченица опет, као и многе друге, садржи свесно казану нетачност, то ћемо свакако нешто ниже на примерима показати.

Један од бројних таквих случајева у којима се огледа карактер критике Речника јесте и интерпретација придева на *-иjи/ -jи* (стр. 15. „Критике") којом се замера ауторима Речника што су дали предност облику с наставком *-иjи*. У Речнику се, међутим, не даје предност ни једном облику, него се стављањем знака једнакости између њих представљају као равноправни. И то с правом, свакако, јер је утврђено да су ове речи с једним и другим наставком подједнако књижевне (и хрватски и српски писци употребљавају и једне и друге), а с лингвистичког и посебно историјско-језичког аспекта — подједнако оправдане. У „Критици" је тачно речено да су изрази дати уз облик с наставком *-иjи* (а не уз облик на *-jи)* и с правом свакако, јер они први долазе и по азбучном реду. Али није тачно да су изрази тако дати само за овај лик придева *бож(и)jи*. У то се свако може уверити ко зна читати. На страни 224. књ. I Рјечника као први израз налазимо *Бож(и)jи дан*. А тако означен овај облик није више *божиjи* него *божjи* (то је означено стављањем гласа *и* у заграду). Иза тога место придева стоји тилда (~). А то ће рећи да се сви изрази с тилдом односе на један колико и на други лик. Разуме то добро и наш рецензент, али хоће да му листа покуда буде што дужа. Искључиво с тим циљем он мало ниже тврди да у Речнику уопште нема равноправности, па то и доказује тврдећи како: „д ј е л и м и ч н о има = д ј е л и м и ц е, а нема д ј е л о м и ч н о, д ј е л о м и ц е (стр. 15) Међутим, у Речнику загребачког издања, о коме се и говори, дословно стоји „дјелимице прил. = дјелимично, дјелом, дјеломице, дјеломично". Па како се онда при овако кривом представљању чињеница које стоје, може веровати у објективност критике и добронамерност критичара? А од овога су ипак много занимљивије две констатације дате при расправљању непосредно претходног питања у тексту који гласи: „Придјеви са *-jи* имају предност не само хрватску него и штокавску и суставну, поготову кад су придјеви са *-jи* афективно необиљежени за цијело хрватско-српско подручје, а придјеви са *-иjи* добрим дијелом афективно обиљежени". Одавде излази да хрватско није штокавско (исп. горе: „н е с а м о х р в а т с к у н е г о и ш т о к а в с к у"). Кад је реч о књижевном језику — ово двоје се од 1836. године не искључује. То бар, мислимо, не треба доказивати. За нас и за нашу науку је откриће и да је облик придева на *-jи* афективно необележен, док је облик са *-иjи* афек-

тивно обележен. Скрећемо пажњу нашем критичару да то није довољно само рећи, него треба и доказати. А ми смо сигурни да то не може учинити — ни он, ни било ко други.

И у многим другим случајевима је требало дати образложења уз замерке ауторима Речника. Није довољно тврдити само да је *гласовир* требало дати као синоним речи к л а в и р, а не — упућивати прву на другу као од ње бољу реч, и да је *теловежби* такође требало дати ранг синонима с г и м н а с т и к о м и ф и с к у л т у р о м. Ове речи за чију се равноправност рецензенти (Брозовић и Ладан) залажу, истина први само за прву од њих и уз извесну ограду, а други и за једну и за другу без икакве ограде, — према досадашњим оценама науке о творби речи у нашем језику не одговарају његовој природи. И зато немају лексичке па, ни употребне вредности речи у значењу којих се употребљавају. Ово последње се може казати и за реч *словница* у односу на г р а м а т и к у. И поред тога што је прва домаћа, словенска реч, због чега се за њу последњи рецензент нарочито залаже, а друга је интернационални научни термин, и управо зато што је г р а м а т и к а тога порекла, она је с л о в н и ц у и потиснула из употребе. Заштитник ове речи нам скреће пажњу да је она ушла и у неке двојезичне речнике. Ући ће она и у Речник МС и МХ, али сигурно с ознаком да је застарела. Рећи ћемо зашто.

Своје уџбенике језика с л о в н и ц о м су називали и В. Бабукић 1836. и 1854, А. Мажуранић 1859, Винко Пацел 1860. и А. Вебер Ткалчевић 1871 (I део), 1873 (II део) и 1876 (III део). В. Јагић, међутим, уџбеник за VII разр. гимн. 1864. назива г р а м а т и к о м (а и М. А. Рељковић скоро 100 година раније пише *Ноеу славонску и нимачку граматику* (I део 1867, II 1774. и III 1789). После Ткалчевића, и управо у исто време с њим, М. Дивковић 1872. издаје I дио *Хрватске граматике.* Затим долазе књиге Т. Маретића: његова велика *Граматика и стилистика хрватског или српског језика,* I изд. 1899. и средњошколски уџбеници са истим називом: *Граматика* Ј. Флоршица у неколико издања, средњошколски уџбеници С. Мусулина (од 1928—1931) — све се те књиге за последњу четврт XIX и у XX в., с њима наравно и све послератне, називају г р а м а т и к а м а. Једино је Флоршицова књига, спремљена за школске потребе у Независној Држави Хрватској 1943. прекрштена у С л о в н и ц у, а 1944. Блаж Јуришић је штампао *Нацрт хрватске словнице.* Али тиме термин с л о в н и ц а ни мало није посавремењен. Објективна и научна критика би о томе морала водити рачуна. А шта можете очекивати од критичара који озлојеђен тиме што у Речнику не налази придева *бројидбени* (а он није унесен зато што га нема у грађи на основу које се Речник радио — то нам је добро по-

знато јер је слово *б* обрађивано у Београду) допушта себи да утврди како је *гдуња* потврђена из Ст. Сремца, иако уз ову реч стоји само *в. дуња,* а ни уз д у њ а нема ни једног примера, ни из Сремца ни из било којег другог писца? И одмах за тим закључује „Ту неког критерија, истина, има, само он није знанствен, ни културан", јер се по овоме критичару „у односу на једну књижевност биљежи готово све, а у односу на другу само оно што одговара унапријед утврђеним мјерилима, која су врло сумњива" (стр. 53. „Критике").

По нашем мишљењу неће бити стварне штете за српског читаоца што „под натукницом и с љ е д н и к која је дефинирана са „онај који проводи истрагу" — неће наћи додато и с л е ђ е њ е, јер је и без тога дата дефиниција потпуно јасна. Биће она јасна и сваком хрватском читаоцу иако иза ње није додата реч *истражитељ,* коју је према пропозицијама доиста требало додати, као што је тамо где је и с т р а ж и т е љ дато као натукница, уз врло јасну иначе дефиницију, требало додати и с л е д н и к. Али ако се због таквих омашки може говорити о неостварености потпуног уједначења у поступку обрада, биће много да се каже, како је рекао други по реду наш критичар (Брозовић) „нити ваљају пропозиције, нити су доследно провођене, а једно и друго може сијати неповјерење, осјећај угрожености и превареності" („Критика", стр. 33). Ми допуштамо да су пропозиције у по гдекојем случају могле бити и друкчије, али нико објективан и добронамеран неће казати да наше пропозиције нису добре. А надамо се да наш Речник код других корисника неће изазивати „осјећај угрожености и превареності", па то остављамо ономе ко допушта себи да тако нешто каже. То ћемо рећи и поводом констатације другог рецензента (Ладана) који тврди да у нашем раду „поштеног принципа нема" (стр. 53. „Критике"). И рођеним својим очима човек тешко може веровати када чита ове и овакве редове. Нека се и допусти да поједини образовани људи могу овако што говорити и писати, више је него необјашњиво како редакције листова то могу објављивати.

Врло би занимљиво било знати и на основу чега се тврди да је било која од књижевности писаних хрватскосрпским, односно српскохрватским језиком у Речнику МС и МХ запостављена. Још мање има места констатацији да је у њему једна књижевност наметник, а друга — жртва („Критика", стр. 53).

Ниједан се објективан корисник Речника, сигурно, неће наћи који ће уочити да је једна, било која, књижевност претпостављена оној другој. Рецензенти су, међутим, једногласни да је хрватска књижевност у њему занемарена.

У целој се критици истиче запостављеност хрватске културе и књижевности у нашем Речнику. А оне су, међутим, добиле у њему потпуно равноправно место, ако не и превагу, и по броју писаца за ексцерпиране речничке грађе и по броју ексцерпираних дела из појединих писаца, а и по равноправном уношењу грађе у Речник. Потврде значења речи у Речнику у принципу су се давале наизменично: хрватска па српска — српска па хрватска. Допуштамо да је негде било и одступања од тога, као у случају с глаголом *ископњети,* који се наводи (на стр. 30. „Критике"), а којег су три значења потврђена са четири примера од којих ни један није хрватски, већ два од двојице писаца из Србије, а по један од једног писца из Босне и једног из Црне Горе. Ми, иако у томе видимо некакво ситничарење и напросто осећамо мучнину због тога, можемо навести случајеве у којима су значења речи једнако уобичајена на обема странама потврђена само хрватским (за реч *једномјесечни* с два значења дате су три потврде, све три из хрватских писаца, а ниједног примера потврде за ту реч из српских писаца нема, сасвим случајно, свакако) или претежно хрватским примерима (више значења глагола *испити* потврђена су са шест хрватских и два српска примера).

Сразмера потврда значења речи у Речнику је иначе нормална. Тако за сва значења глагола *ићи* имамо по 15 хрватских и нехрватских потврда —

за источити 5 хрв., 4 нехрватска примера
за источник 4 хрв., 4 нехрватска примера
за једномјесечни сва три примера су, како рекосмо, из хрватских писаца

за јефтин = јевтин	хрв. 4,	нехрв. 2
за јефтино = јевтино	хрв. 2,	нехрв. 1
за јевтин = јефтин	хрв. 1,	нехрв. 3
за јевтино = јефтино	хрв. 2,	нехрв. —
за јек	хрв. 6,	нехрв. 5
за јело	хрв. 4,	нехрв. 3
за камен	хрв. 5,	нехрв. 4
за киселица	хрв. 3,	нехрв. 2
за кисео	хрв. 2,	нехрв. 4
за киселиш	хрв. 2,	нехрв. 1
за класа	хрв. 4,	нехрв. 5
за гужва	хрв. 5,	нехрв. 5
за гвожђе = жељезо	хрв. 5,	нехрв. 5
за гутати	хрв. 11,	нехрв. 5
за гутљај	хрв. 2,	нехрв. 2
за гунђати	хрв. 2,	нехрв. 3
за гурати	хрв. 7,	нехрв. 8
за гурав	хрв. 2,	нехрв. 2

за грабити	хрв. 4,	нехрв. 7	
за говор	хрв. 5,	нехрв. 9	
за говорити	хрв. 11,	нехрв. 16	
за гољеница и голеница	хрв. 2,	нехрв. 1	
за глупост	хрв. 3,	нехрв. 3	
за гладити	хрв. 7,	нехрв. 7	
за гладан	хрв. 10,	нехрв. 8	
за балон	хрв. 2,	нехрв. 1	
за баштина	хрв. 3,	нехрв. 2	
за батина	хрв. 2,	нехрв. 2	
за батргати се	хрв. 5,	нехрв. 4	
за база	хрв. 3,	нехрв. 3	
за бавити се	хрв. 4,	нехрв. 4	
за бесконачан	хрв. 2,	нехрв. 2	
за бесмртник	хрв. 1,	нехрв. 1	
за бесмислица	хрв. 3,	нехрв. 3	
за честит	хрв. 3,	нехрв. 3	
за чезнути	хрв. 2,	нехрв. 2	
за чежња	хрв. 1,	нехрв. —	
за бесвјестан	хрв. 3,	нехрв. 4	у оба изговора
за биће	хрв. 3,	нехрв. 7	
за биједа	хрв. 5,	нехрв. 5	
за биљешка	хрв. 4,	нехрв. 3	
за бистар	хрв. 7,	нехрв. 5	
за бити/бијем	хрв. 14,	нехрв. 13	
за бити/будем	хрв. 25,	нехрв. 30	
за благ	хрв. 25,	нехрв. 30	
за благослов	хрв. 4,	нехрв. 2	
за близу	хрв. 3,	нехрв. 3	
за бости	хрв. 5,	нехрв. 6	
за чежњив	хрв. —,	нехрв. 2	
за чинити	хрв. 5,	нехрв. 8	
за чистина	хрв. 4,	нехрв. 3	

Значења се скоро као по правилу потврђују наизменично и, као што се одавде може закључити, с приближно истим бројем примера из хрватских и нехрватских извора (кажемо нехрватских зато што су узети на једној страни писци из Хрватске, ту и они који су Срби по националној припадности и још неки ранији писци из Босне, као што су Е. Мулабдић, Осман-Азис и Х. Кикић, рецимо, који су својим стварањем били везани за Загреб, а на другој страни сви остали писци, како они из Србије с Војводином, тако и већина писаца из Босне и Херцеговине и Црне Горе). Ако негде у Речнику и падне у очи та несразмера, никако се не може рећи да иде на штету хрватских писаца. Да се тако што не деси, пазило је цело Уредништво, и посебно

његов Загребачки део, у коме већ дуже времена седи шест чланова према четири у Новосадском делу. Истини за вољу, треба истаћи да је део Уредништва Матице српске на то мање био осетљив, па се и могло десити да понегде имамо и необичну сразмеру: 18 узастопних потврда из хрватских писаца према једној јединој српској с примером из Ј. Дучића (в. речи од *алкар — алкохолски)*. И треба се запитати да ли то говори о неком настојању за наметањем, за спровођењем унитаризма или чега сличног. За нас — сигурно не значи. А у рецензијама објављеним у „Критици" стално се истиче не само смишљено занемаривање језика хрватске књижевности него и смишљено спровођење унитаризма. Истина један од рецензената (Брозовић), који је иначе у своме екстремизму одвећ далеко отишао, говори о приближно једнакој сразмери извора узетих из хрватске и српске књижевности и мисли „да је омјер јединица за хрватску и српску (с црногорском) страну ипак подједнак" (в. „Критику" стр. 30). Али и он, и на истом месту, изражава ничим неоправдане сумње да и ту није било неког „надмудривања" и „подваљивања", па додаје: „Тачност бројки ваљало би проверавати . . . јер јединице извора ионако не одражавају правог стања у корпусу — јединице су наиме веома неуредно [Та како би у овоме делу ишта и могло бити уредно?! — Примедба је наша] одређене". Иако на то нисмо ни помишљали, нити сматрали да је потребно скретати пажњу на ову чињеницу, и иако, с друге стране, не мислимо пребројавати (странице на које, ваљда, овај рецензент мисли), — са сигурношћу можемо тврдити да ни за страницу неће бити мање ексцерпираних хрватских него нехрватских писаца. Од српских писаца највећи број дела ексцерпиран је од И. Андрића и Б. Ћопића, по 7 и од једног и од другог, затим 6 дела В. Петровића, док су од хрватских узета 13 дела М. Крлеже, по 11 А. Шеное и В. Назора и 8 А. Г. Матоша. У томе је, дакле, превага на страни хрватске књижевности. По 5 дела је ексцерпирано од по неколика (2—3) српска и хрватска писца, међу којима је Т. Ујевић, за кога се у „Критици" на стр. 47. каже да је занемарен као преводилац. Ако је до преводне књижевности, она је упадљиво јаче заступљена представницима хрватске културне средине (то је лако проверити у списку извора). Али нама ни то не смета.

Нама не смета ни поменута доста драстична несразмера у броју потврда са једним јединим српским према осамнаест хрватских примера. Наши рецензенти, међутим, на ово друкчије реагују. Један од њих (Ладан) вапи као на нечувену ствар што је речца *да* у различним значењима потврђена са 11 српских, а „само" са 6 хрватских примера. Исправићемо прво ову последњу бројку, јер примера из

хрватских извора има 7, а не шест. Али и кад би их било и мање од шест, зар то може да буде доказ нечега смишљеног, чиме се иде на „фризирање", „филсифицирање", „кривотворење" и — какве се све квалификације посла сарадника на изради Речника у рецензијама не дају.

Ауторима Речника МС и МХ не може се пребацивати да су ишта намештали. Нису они никоме ништа подметали. Нису подметнули ни *влак* Стевану Сремцу, ни *воз*, М. Крлежи, ни *ангажовати* Матошу, већ се те речи налазе код ових писаца. То нико не може порећи. И то не само код њих него и код других писаца из њихових средина. *Влак* је, рецимо, у Речнику Српске академије наука и уметности потврђен код српских писаца примерима из Д. Бурића и С. Пандуровића, а *воз* примерима Хрвата Вј. Новака и М. Крлеже. И тачно је означено где су нађени ти примери, па је врло лако проверити тачност ових чињеница. А и сувише су уочљива подешавања управо наших критичара. Код ових се, рецимо, често јавља реч *обрада* (Речника). Код двојице од њих (код Бабића и Катичића) — то је стално *обрада*. Код једног (Ладана) само *обрадба*. По творби речи значи, наши рецензенти, рекао би когод, пишу двема различним варијантама. Најзанимљивији је случај онога четвртог (Брозовића). Он пише прво *обрада*, (неколико пута је та реч код њега у овоме облику употребљена), па се после присетио да то може личити на српски начин творбе те речи, и одмах прелази на *обрадбу*. У апсолутну тачност овога се лако уверити (види „Критику", стр. 18, ред 36; стр. 31, ред 45; стр. 32, ред 35; стр. 33, ред 24; стр. 34, ред 42; стр. 41, ред 48; стр. 46, ред 45; стр. 50, ред 21 и др.). Прва двојица рецензената у различним варијантама, тј. с различним наставцима употребљавају и именицу *читалац*. У томе је облику налазимо код првог по реду (Бабића). Он пише: „Слабије упућеног ч и т а о ц а може лако навести у блудњу" (стр. 11. „Критике"), а други (Брозовић) каже — „хрватски ће ч и т а т е љ најлакше запазити" (стр. 33). Рецензенти гдекад пишу двема обличким варијантама и у области промене именица. Двојица од њих (опет Бабић и Катичић) именицу *врста* мењају по обрасцу именице *жена (врста-врсте-врсти* итд.); за ону другу двојицу ова се именица мења по обрасцу промене именица типа *ствар (врст-врсти* . . . као *ствар-ствари . . .);* за ово исп. стр. 23, ред 34. и 36; стр. 26, ред 5. и стр. 38, ред 14.

А немају наши рецензенти ни исте облике промене замеица на сугласник, већ опет код једних (код Бабића и Ладана) налазимо облик ген. јед. м. р. *таквога* (стр. 12. и 53), а тај исти облик код другога (код Брозовића) гласи *таква (досада није било таква рјечника* — каже овај рецензент на стр. 26. „Критике"). Иако је овај други облик

много необичнији ми, разуме се, писцу, овоме и другима који га употребљавају, уколико их има, ништа не замерамо због тога. Али и не сматрамо да они пишу различним варијантама језика (иако су то различите варијанте једног истог облика).

Код првог од сад споменутих наших рецензената поред облика генитива заменичке промене *таквога* налазимо облик датива-локатива са завршетком промене именица — *оваквУ: „У оваквУ ће рјечнику увијек бити спорно"* („Критика", стр. 17). И с тим у вези врло је занимљиво истаћи како исти овај наш рецензент у својој критици упућује на настојања да се од више синонима одабира један. Ово је тим занимљивије што се постојање синонима ни у једном језику не сматра негативном појавом. А сам рецензент (Бабић), који о овоме говори, допушта себи напоредну употребу двојаког облика и једне исте речи, од којих један, осим тога, иако чест у употреби, досад није добио санкцију ни једног лингвисте, ни хрватског ни српског, ни било којег страног. Поред опште употребе глагола *требати* само у облику 3. л. једнине сред. рода, када је безличан наравно, у коме га облику налазимо и код овог писца у примеру: *„Овај рјечник треба да буде извор"* (на стр. 20), рецимо, и другде, — у његовој се рецензији срећемо и с личним облицима таквог овог глагола. Он пише и: *„Требали би бити сви"* (стр. 18), *„неке би ријечи требале имати"* (стр. 19), *„Ако РМХ прихватимо какав јест, а не какав би требао бити"; „није оно што је требао и могао бити"* итд. Овај рецензент је, прво, као професор лингвистике био дужан доказати неоснованост норме, по којој глагол *требати* кад је безличан није допуштено употребљавати у личним облицима и у различним одговарајућим облицима за сва три рода и, друго, казати зашто он у истом напису допушта себи двојаку употребу једног истог облика. Па и када то учини, тешко ће нас моћи убедити да се треба клонити употребе лексичких синонима једног уз други.

По нашим рецензентима сваки поступак у Рјечнику једноставно је незнанствен, ненаучан; ненаучно је и када се пропусти да се уз речи *агроном, актив, астраган, ажуран, ананас, банана, дувна* и сл. не стави ознака да су туђег порекла, као да је то за речнике ове врсте неопходно, и као да нема и још врло велик број речи које су такође туђег порекла, а осим врло ограниченог броја стручњака, о томе нико и не сања. Ненаучно је и писати стилом који ће разумети свако ко говори хрватскосрпским језиком, каквим је написан Предговор Речника; ненаучно је и кад се неке туђице не пишу у изворном облику иако је заједничким правописом прописано да се само властита имена пишу или изворно (у латиници) или фонетски (ћирили-

ном). За наше рецензенте није на знанственој разини савремене лексикографије ни када се не означи тачно одакле се узимају примери за потврђивање значења речи, и када се за свако значење не да потврда. Човек се просто пита да ли ови стручњаци (мислимо на наше критичаре) допуштају себи да пишу стручне критике лексикографског рада, а нису погледали ни у један савремени речник којег сродног језика, или се овде ради о нечему тежем. Да су отворили доста познати Ушаковљев *Толковый словарь* руског језика, рецимо, или четворотомни Речник Совјетске академије наука или Slovník spisovnégo jazyka českégo или Речник Бугарске академије наука (а све су то речници који су израђени или се раде у наше време), видели би да се у њима извори означавају такође скраћеницама, без ближе ознаке одакле је потврда узета, управо онако како смо и ми радили. У нашем Уредништву се, истина, доста расправљало о томе да ли и ми да тако поступимо. Иако свесни да су нарави људи код нас специфичне, ипак смо се одлучили за поступак који је у лексикографији уобичајен. Па кад, рецимо, совјетски корисници Ушаковљева или Академијина Речника не жале да са свакако већих даљина потегну до Москве ради провере да ли су им аутори речника подметали и подваљивали произвољним стављањем примера (ако их, тј., муче такве сумње), нека и корисници Речника МС и МХ или верују његовим ауторима или не жале труда и трошкова да дођу у Загреб или Нови Сад ради утврђивања истине.

Било је препирки у Уредништву нашег Речника и око тога да ли да се примери дају новим правописом или правописом самога писца, било је и оштрих супротстављања првом начину, иако нико (осим ето наших рецензената) не може рећи да то снижава знанствену разину Речника. И у спремању критичких издања писаца узима се обично савремени правопис, па ни правописно посавремењивање примера у нашем Речнику, најзад, не треба друкчије схватити, а најмање оквалификовати као „кривотворење", поготову када у Предговору стоји да је то свесно учињено. А учињено је и из бојазни да не дође до несвесног кривотворења (ако ово није contradictio in adjecto, јер оно што се несвесно твори није кривотворење). Будући да су ексцерпиране књиге добрим делом штампане не оригиналним него неким другим, већ измењеним правописом, онда је боље што су потврде за значења речи у Речнику давање у правописном облику у коме се данас обично дају дела из којих су потврде узимане, када се спрема њихово ново издање.

Ако смо рекли да је било чак и оштрих противљења преправљању правописа у потврдама значења речи, и иако

сви сарадници и уредници Речника нису подједнако грешили ни у другим случајевима, — за све оно што би требало да је боље у Речнику, једнако су одговорни сви његови аутори, управо највише уредници Речника. И нико не може говорити, па ни претпостављати да би Речник био друкчији, да је XY-у био омогућен ефикасан надзор, као што то чини један рецензент из неких сопствених рачуна. За колективно дело сноси се колективна одговорност. А изузети се свакако нелагодно осећају што их изузимају од одговорности за недостатке Речника.

Уреднички колектив је настојао да се ни спорна питања не решавају прегласавањем, мада се у покојем случају, када је неко упорно остајао при своме мишљењу, морало и томе прибећи. Али никада, ама баш никада један део редакције, загребачки или новосадски, није ништа наметао, нити је могао наметнути и, што је најглавније, никада није ни било настојања да ма шта силом наметне ономе другоме делу. Зато је и било решено да у Уредништво уђу људи који ће моћи тако да раде и зато је најпре и узет подједнак број уредника с једне и с друге стране (после је, истина, то, како је већ споменуто, нешто измењено али, на срећу, не у корист оне стране с које се не чују жалбе на оштећеност). Под тим условима доиста није било лако, нити је и сада лако радити; колективан рад на оваквим пословима захтева много и такта и стрпљења; он је и спор и скуп одвећ. Али ми сматрамо да се овакав посао мора на овај начин радити. Добра је ствар што су се тога посла прихватили (неки, истина, после дугих наговарања, апела, па и притиска на њих) сарадници са мањом или већом лексикографском праксом и најзад са добром вољом да раде на једном делу одређене концепције. Ми можемо допустити да неко није задовољан том концепцијом, а видимо да, на жалост, има и више таквих. И немамо ништа против тога да они раде по својој концепцији, али с правом захтевамо да нас пусте да довршимо ово што смо не само започели него скоро приводимо крају. И нека нас не оптужују што, рецимо, значење речи *брбљавац* потврђујемо примером из М. Кашанина, а *брбљивац* из Мирослава Крлеже и *брбљив* из Иве Војновића. Нека, најзад, пошто не верују ауторима Рјечника МХ и МС, ако већ нису читали те писце, погледају у Речник САНУ придев *брбљав* и од њега изведене речи, па ће се уверити да их код Срба не употребљава само М. Кашанин већ и Ј. Борђевић, и Ј. Цвијић и Ј. Ј. Змај и С. Сремац (а извињавамо се што га наводимо јер га неки рецензенти и не признају за употребну потврду), и Ј. Грчић, и В. Илић и С. Стефановић и В. Петровић, и часописи Вила и Венац — да на-

ведемо само оне из којих су примери наведени у цитираном Речнику, а да не говоримо и о другима код којих још има оваквих примера, у грађи за тај речник. Ред је било то, и још много штошта, проверити, па нас тек онда оптуживати за кривотворење, ако кривотворимо, разуме се. Али ако ми дајемо оно што се збиља налази у језику наших писаца, па се то назива кривотворењем, онда се овакав поступак доиста не може друкчије назвати него подметање или инсинуација. А није тако оквалификован наш лексикографских рад само у вези с овом него и с другим речима, од којих смо више њих већ напред поменули.

Занимљиво би било знати ко и чиме брани да Хрвати, који имају своју књижевност, пишу језиком те књижевности. Не мисле ваљда наши рецензенти рећи да ако је то исти језик којим се пише и српска књижевност — онда Хрвати, па према томе ни Срби, неће имати свога књижевног језика. И зар је овај наш, по нашем мишљењу, врло срећан, случај усамљен? Зар Американци и Енглези не стварају значајна књижевна дела на своме језику ако је и у једних и у других то исти, енглески језик? Или зар више народа Латинске Америке мисле да немају књижевности на своме језику зато што пишу шпански? Ми смо наш случај назвали срећним јер сваки припадник било ког нашег народа са српскохрватским језиком као матерњим може сматрати својом и књижевност другог народа, баш зато што је писана његовим језиком. И сви ми што нам је хрватскосрпски, одн. српскохрватски матерњи језик — сасвим својима (а нека нам се опрости за ову културну интеграцију) можемо сматрати и Горски вијенац и Смрт Смаил-аге Ченгића, и поезију Враза и Прерадовића, као и Змаја, Јакшића и Л. Костића и приповедаче српске и хрватске краја XIX в. и песнике с почетка XX века и дела данашњих наших писаца, И. Андрића и М. Крлеже, Маринковића и Калеба, Лалића, Ћопића, Ћосића, М. Селимовића и многих других, такође врло познатих данашњих песника и прозаиста.

И нека се, на крају, још запитамо на основу чега се закључује да су „наши језикословци ... толико припрости те мисле како ће наше братство бити веће ако онај тко сада пише *лијеп* буде писао *леп*, или *воз* умјесто *влак*, или обрнуто" (стр. 48. „Критике") — да не говоримо о даљем „логичком" извођењу према коме би „Македонци и Словенци били наша братскија браћа кад би говорили језиком којим сада не говоре итд." А шта најзад да кажемо о томе што неки наши рецензенти и одговорни уредник часописа који доноси рецензије држе затворене састанке на којима расправљају о овим питањима (види о томе у Политици

од 20. XI 1968, стр. 10) и изјављују да је Речник неупотребљив, а неће ни да говоре о датом мишљењу с противдоказима. То, мислимо само по себи, довољно јасно говори колико су и сами мало уверени, да је тачно оно што пошто-пото хоће да одвећ заглушном виком наметну другима.

За Новосадски део Уредништа Речника
српскохрватског језка МС и МХ
М. Стевановић

НЂЕГОШ НА ТОПЛОЈ, У ШКОЛИ ЈОСИФА ТРОПОВИЋА

Млади Раде (Радивоје) Томов, доцније познати Петар II Петровић Нђегош, није имао пуних дванаест година када је дошао на Топлу и постао ђак онда познатог топалског пароха Јосифа Троповића. Временски то је отприлике било од средине 1825. до краја 1826. године.[1] Прије тога Нђегош је нешто учио у Цетињском манастиру о чему се старао његов умни и просвијећени стриц му митрополит Петар I. Учитељи су му били митрополитски секретар Јаков Цек, који је од крви пребјегао био из Подгорице (Титограда), и манастирски калуђер Мисаил Цветковић Бајкуш (буљина), родом из Трне, у Бугарској. Вјероватно да га је у нечему поучавао и Иванчик Николајевић Попов (Иван Поповић, како су га обично Црногорци звали), Рус, који је 1806. са руском флотом дошао у Боку, а доцније прешао у Црну Гору, гдје је постао тјелохранитељ и повјерљива личност Петра I.[2] Причање сенатора Стевана Перкова Вукотића да је Нђегош, по његовом сопственом казивању, двије године учио у Котору до сада није ничим доказано. То је само забиљежио Вук Врчевић, који није увијек поуздан у својим наводима.[3]

На Цетињу млади и интелигентни Нђегош, жељан знања и науке, није могао много да научи од својих учитеља. Секретар Цек је био скромног образовања, а калуђер Мисаило искључиво црквеног. „За кратко време, каже Љубомир Ненадовић, Нђегош је знао онолико колико су знали и они што су га учили. Одмах с почетка читање му се допало и врло га занимало. Поред све своје врло живе и несташне младости", игре и шале са својим друговима, он „је прочитао све књиге што су у манастирској библиотеци биле".[4] Али све то за њега није било довољно. „Дух" младога Нђегоша, каже Врчевић, „није могао никако да

---

[1] Ристо Драгићевић, „Чланци о Нђегошу", 1949, 47.
[2] Саво Вукмановић, „Иван Попов", „Стварање", бр. 1—2, 1951.
[3] Вук Врчевић, „Живот Петра II Петровића Нђегоша, владике црногорског", „Чланци и прилози", бр. 46, 125.
[4] Љуба Ненадовић, СКЗ, 1929, 121—122.

мирује", већ је одмах почео да записује важније црногорске јуначке пјесме, многе је наизуст научио и уз гусле пјевао, а прва коју је сам сачинио била је „пресмијешна, више сатирична но историјска" о неким ћеклићким сватовима. Петар I је будно пратио рад и развој свога синовца. Увидјевши рано његов природни дан, он је говорио својој браћи: „Ово дијете ако не умре, мора бити одличан јунак и паметан човјек . . . Камо среће да сам њега мјесто Борћија[5] у Русију на науке послао".[6] Жеља да га спреми себи за насљедника и одлучила је те је стари владика послао Рада у школу Јосифа Троповића.

На Топлу Његоша су допратили стричеви му Петар I и Саво, отац Томо, архимандрит Јосиф Павковић, настојатељ манастира Острога, протопоп Никола Матановић, један Вукотић с Чева и Лазо Пророковић. Владику и његову пратњу Новљани су лијепо дочекали, како Срби православне вјере, тако и католици, и задржали их у гостима осам дана. Раде је тада изгледао, како га описује његов будући присни школски друг Петар Достинић, сестрић учитеља Троповића, као да је имао осамнаест година. „Био је висок, поширих плећа и гојан". Достинић је, како сам признаје, према њему изгледао као дијете од тринаест година, иако је био старији шест година и четири мјесеца.[7]

У вријеме када је Његош на Топлу дошао, село је припадало Херцегновској општини. Раније, од 1718. до 1797, са још тринаест приморских села, већином старе жупе Драчевице, оно је сачињавало посебну топољску општину (comunitá di Topla). Временом оно се мијењало и у густини насеља. Године 1825. Топла је бројила 120 православних домова са 562 становника, 296 мушких и 269 женских, чији су се преци једним дијелом, послије разрушења манастира Тврдоша, 1693, доселили са владиком Саватијем Љубибратићем из Херцеговине, а нешто и из Црне Горе. Село је имало двије цркве, стару посвећену св. Георгији, која је подигнута 1680. године за вријеме млетачке владавине на рушевинама једне турске џамије, и новију св. Спаса (св. Вазнесења) са гробљем, довршену 1713. Унутрашњост вазнесењске цркве била је украшена даровима чувеног грофа Саве Владиславића, тајног савјетника Петра Великог, његовог љубимца, истакнутог руског дипломате и амбасадора у Кини, књижевника и великог српског патриоте, родом Херцеговца, чија породица потиче из Јасеника, недалеко од

---

[5] Борћије је син Сава Маркова, брата владичина, којег је послао био у Русију на науке да се спреми за црногорског владику.

[6] Вук Врчевић, наведено дјело, 111—112.

[7] Вељко Радојевић, „Неколико цртица из дјетињства Петра II Петровића Његоша", „Глас Црногорца", 3. нов. 1890. — Петар Достинић је рођен 29. јуна 1807.

Гацког.[8] Од старина у мјесту су се још видјеле развалине Предивана, како се мисли, некадашње турске судница или станова српских монахиња, а недалеко од мора стрчале су зидине бивше епископске резиденције, гдје ју је Сава Љубибратић пренио био и саградио још дворску капелу св. Николе.[9] Из новијег времена, уза само гробље, налазила се ћелија и школа Јосифа Троповића. Школа је била отворена 28. фебруара 1812. године по наређењу далматинског епископа Венедикта Краљевића, а по жељи и тражењу народа Топле и околине. У њој су се учила не само дјеца херцегновске општине него и из читаве Боке. Троповићеву школу посјећивао је као ученик и Петар II Петровић Његош.

ЈОСИФ ТРОПОВИЋ

Јосиф Мршић-Троповић, калуђер савински и парох топаљски, родио се у Пресјеци, засеоку Крушевица, општини херцегновској, године 1775. Мајка му је била сестра Инокентија Дабовића, архимандрита и настојатеља манастира Савине, човјека у оно вријеме истакнутог који је ради црквених потреба четири пута путовао у Русију и Угарску и тамо остајао по неколико година.[10] Још од малена Троповића је узео код себе ујак Дабовић да га учи и припреми за калуђера. Свога сестрића он је нарочито изучио у црквеним обредима и у пјевању, што је и сам добро био упознао на својим дугим путовањима и задржавањима у руским и српским манастирима, особито у Фрушкој Гори. Још ако се узме као тачно да је мајка Троповићева живјела у Млецима (неки су наводили да је и Млечанка), то је од ње научио и нешто италијански. Али његово знање овога језика није било довољно. Уопште, како каже Врчевић, он је био и „без икакве правилне науке".[11] Троповић је био добар појац у цркви, лијепог и отменог понашања, углађен и моралан. С тим особинама он је убрзо стекао лијеп глас и био познат у читавој Боки и даље.

Године 1808. Троповић је постао парох на Топлој. Те године, о Спасову-дану, храмовској слави, он је одговарао

---

[8] Јован Дучић, „Гроф Сава Владиславић", 1945, 234. — Поред Т. К. Поповића и С. Накићеновића и Дучић наводи да је Мато (Матеј) Владиславић из Русије донио и „велику црквену комеморативну плочу од црвеног камена са једним епиграмом, исписаним ћирилским словима и на латинском језику. Иста таква плоча налази се и у манастиру Савини. Дучић за Матеја сматра да је рођак Савин, а не брат како мисле Поповић и Накићеновић.

[9] Саво Накићеновић, „Насеља српских земаља", САН, 1913, 440, 442.

[10] Томо К. Поповић, „Калуђер Јосиф Троповић, учитељ владике Рада", „Босанска вила", 1910, 279.

[11] Вук Врчевић, наведено дјело, 112.

на литургији архимандриту Дабовићу и осталим свештеницима, што се Топљанима много допало. Стога су се одмах заузели за њега и добили га за свога свештеника. Рукоположио га је црногорски митрополит Петар I. Четири године послије овога, 1812, њему је епископ Краљевић својим писмом, „по взисканију нужди и желанију всјем благословеним христијаном", допустио и заповиједио да убудуће живи у „келију церковну у Топлу", како би лакше могао да задовољи духовне потребе својих парохијана, али да не оставља сасвим манастир Савину, „него за становито вријеме", „најмање за пет љета". Истовремено му је наредио да се „попашти" (побрине) да отвори „и школу просвјешченија ради дјеци христијанској". За помоћника му је одредио, „у всјако духовно дјело" попа Леонтија Вучковића, који је имао да га поштује „за старијега". Уз то је обојици било наређено и препоручено да се владају „с всјаким свјешченическим благонаравијем за добар изглед простоме народу".[12] На овој својој дужности, као парох и учитељ на Топлој, Троповић је остао све до своје ненадне и нагле смрти. Умро је од капи 8. августа 1828, у педесет трећој години живота. Није боловао токмо двадесет четири уре".[13] Сахрањен је „уз мноштво народа и саучешћа" иза олтара мале цркве манастира Савине, где су већ била укопана два јеромонаха. На гробној плочи им стоји записано:

„Здје погребени
Дионисије Владович + 1794.
Јепифаније Пјешка + 1806.
Јосиф Тропович + 1828."

Смрт Троповића ожалио је викарије Грушић као тежак губитак. У извјештају епископској курији у Задру, којим се тражи други парох за Топлу, он каже: „Али неће никада имати доброга нашега брата, отца Јосифа". Истовремено обавјештава да ће се парохија „за мало кое вријеме пасавати и с капеланом Леонтиом Вучковићем кога сам намјестио у парохиалну кућу близу цркве".[14]

Доцнији писци, који су писали о Троповићу, не слажу се сви у оцјени његових моралних и духовних одлика. Највише су га хвалили домаћи, локални писци Томо Поповић, Младен Црногорчевић, Лазар Томановић и Марко Станишић, који су наглашавали његово познавање италијанског језика, учитељску ревност, образовање и нарочито лијепо

---

[12] Архив православне Консисторије у Котору, бр. 561 од 28. фебруара 1812.
[13] Исто. Извјештај викарија Макарија Грушића епископској курији у Задру, акт од 9. августа 1928.
[14] Исто, бр. 163 од 17 (29) августа 1828.

понашање. Дочим према извјештају которског среског начелника Паитони-а, који је дао намјеснику далматинском, барону Томашићу, 4. јула 1822. Троповић „није велике способности". То је „човјек достојанственог и здравог изгледа (di dignitoso e sano aspetto) који „настоји да покрије недостатак видела (науке и знања, difetto dei lumi) примјерним владањем. Шта више познато ми је да он спада међу најбоље парохијске свештенике, пошто се истиче ревношћу у обављању Божијих служаба... Облачи се на сасвим својствен начин (con moltissima proprietá) оскудан је у учености (знанственој наобразби, di erudizioni scientifiche) пошто васпитање које је добио у манастиру није било него површно... Изгледа да је користољубив, и баш даје под велики, а можда и недозвољени интерес своје капитале, нагомилане великом штедљивошћу. Судећи по томе, он указује веома мало љубави хришћанске према ближњима.

У погледу морала ужива добар глас. У политичким приликама био је доста обазрив. Одан је владици црногорском, који га је рукоположио за свештеника. Дописује се са архимандритом Зелићем, као што потврђује мој данашњи извјештај под бр. 269/п. — указује поштовање према преосвештеном Краљевићу, пошто је овај знао да подгрејава његово славољубље, а он опет знао да прикрије противност, на коју га подстрекавају други калуђери. Код свештенства бококоторског ужива доста повјерења, иако броји међу својим противницима неколико паштровских калуђера из љубоморе због власти.

Рукује имовином парохијске цркве похвалном тачношћу, примјењујући од своје воље у руковању државне прописе, који су на снази".[15]

У овом неједнаком приказивању Јосифа Троповића вјерујемо да је најаутентичнија карактеристика коју је о њему дао његов савременик Паитони. За то нам могу да послуже многи подаци из Архива православне Консисторије у Котору и Музеја у Херцег Новом. На основу њих излази да Троповић није знао италијански, бар не много, да му је знање било оскудно и да је био врло штедљив и користољубив. Акта која је упућивао и која су писана на италијанском језику потписивао је ћирилицом,[16] што ниједан други свештеник није радио. У инвентару Архива под бројем од 19. новембра 1823, заведено је наређење да се другом лицу „предлаже да кореспондира са политичким

---

[15] Љубо Влачић, „Учитељ Његошев Јосиф Мршић-Троповић", „Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор", књ. XVII, св. II, 1937, 248.

[16] Архив прав. Консисторије у Котору, акт бр. од 9. окт. 1823.

властима, јер о. Јосиф не зна италијански". Троповић је био површног образовања. Његове проповиједи, које је држао у цркви, обично су парафразирања тема из Светог писма. Али и као такве, он их није сам увијек писао, већ се служио туђим. У писму од 12. фебруара 1825. године, у којем се снисходљиво обраћа которском протопрезвитеру, Јакову Поповићу, извињавајући се што му је његова мајка досађивала, он га обавјештава да му шаље неку књигу и „двије боце вина" и истовремено се препоручује „закоју Проповјед а обећалисте за Светога Георгија". У писању Троповић прави сваковрсне грешке. Он не зна за употребу великих слова, по двије и три ријечи спаја у једну, стилизација му је некоректна, често нејасна. Његова писма су из реда писана као и ово наведено које је 15. јула 1825. упутио из Топле „Господину намјеснику Оцу Макарију Грушићу в манастир Савину —

Љубезни брате Макарие Здравствуј

Немогу Терпјети а косе брату моме непотужим ербо како ја имам мисао у моме сердцу немам преко вас брата и дабог да да домое смерти и Продолжи ову љубав между нами и давашеруке мене у земљу метну, ево брате Све што Говорисмо у недјељу знадесе? Леонтие изтелига оној малодоброј жени зечки, и она јуче поће у комненовића и Све каза и чонте Приметну и мене Совала а ние нивас оставила и напослие Говорила да он нема ништа небига Звали у манастир. касе Састанемо казаћуви комие казао, алиимам коисуми казали и Сигала штое Говорила Поигало. Заови објављујем нека само Знате и нека Стои между нами другоми неостае него вас љубезно Поздрављајући и есам завазда ваш брат

Јосиф Троповић
јеромонах саввински".[17]

У писању Троповић се разликовао од других неуких и простих калуђера, што је писао читкије и разговјетније од њих. Његов рукопис је исписанији и поузданије писан. Иначе он показује све знаке неучености и примитивности.

Од Троповића је остала и једна књижица, „Либарце јеромонаха Јосифа Троповича Саввинца", коју је 18. марта 1806. исписао на Савини, а која садржи тропар Христу, молитве против болести главе, костију и ногу, поуке младом

---

[17] Троповићевих писама у Архиву прав. Консисторије у Котору има дванаест. Од њих је шест објављених, Ист. записи, 1952, кн. VIII, 1—3, 150—155. Објавио Саво Вукмановић.

брачном пару и антифону францускоме цару.[18] То су његови исписи који су му као свештеном лицу служили када је, обично у пратњи неког од својих ученика, ишао по народу или при обављању осталих црквених обреда.

Троповић је био калуђерски себичан, шкрт и похлепан на новац. Стално се парничио са својим помоћником, Леонтијом Вучковићем, што је морао да му даје „трећиј дио од дохотках парохијских",[19] жалио се да од народа не добија двадесет пет талира, као што су му „прокаратури одлучили" и радо је давао новац на интерес. Да би дошао до веће користи и добитака, он се није устезао од сталног мољакања и тужакања и поступао је као прави сребролубац.

Ипак Троповић се издвајао од своје сабраће и савременика. Био је „лијепо васпитан, са наклоношћу за неки виши стил у свему што је преузимао и радио".[20] Одан цркви и школи, он је убрзо стекао глас доброг учитеља. У школи, коју је устројио у духу ондашњег времена, предавао је часловац, псалтир, црквено пјевање, рачуницу и италијански језик, уколико га је знао.[21] Од школског намјештаја умјесто клупа „црква је била направила неколико повећих столова... и таблу". Школу су посјећивали скоро сви доцнији свештеници, не само херцегновске околине, него и Боке, поморски капетани, трговци и многи други. Обично је било од педесет до шездесет дјечака.[22] Међу њима је било и католика који су жељели да науче српски да пишу и читају. Код Троповића је учио и Вук Поповић, Ришњанин, познати гимназијски катихета у Котору и велики пријатељ и сарадник Вука Караџића којем ће доцније саопштити и многе драгоцјене податке о животу и раду

---

[18] Књижицу сам открио код Рада Радановића у Суторини, од кога ју је откупио 22. I 1953. Душан Поповић, ондашњи директор Музеја у Херцег-Новом, гдје се и данас налази.

[19] Архив прав. Консисторије у Котору, акта бр. 30. јуна, 9. октобра и 26. окт. 1825. и 9. фебруара 1836. године.

[20] Исидора Секулић, „Његошу, књига дубоке оданости", 1951, 63.

[21] Вељко Радојевић према причању Његошева друга Петра Достинића наводи да је њих обојицу по један сат дневно поучавао из рачуна, читања, писања и из италијанског језика неки Пијеро, звани Президенте, „побожни старац, јако изображен", који је живио у тамошњем католичком манастиру св. Антонија (В. Радојевић, „Неколико цртица из дјетињства Петра II Петровића Његоша", „Глас Црногорца", 1890, бр. 45). Исто казује и књижевник Марко Цар. Према његовом мишљењу, које нам је 1951. године лично саопштио, Његош је вјероватно италијански учио код католичких фратара у Новоме. — У вријеме Његошева школовања на Топлој у Новом је живио и неки Никола Шпадић који је давао часове из италијанског језика (Архив прав. Конс. у Котору, фасц. за 1819).

[22] Према исказу П. Достинића, како наводи В. Радојевић у поменутом чланку, у његово вријеме било је 20 ученика.

Његошевом као владике и господара Црне Горе. Послије овога школовања, које није било довољно, Поповић је отишао у Сремске Карловце, у тамошњу богословију, у којој је учио још три године.

У Троповићевој школи није ни Његош много научио, иако је био по свједочењу Достинића „бољи од свих" осталих ђака. Он није „одмах ни прионуо" за наставу нити је она „била у стању да га чврсто привуче и привеже". Његош је био оштроуман и хитар у раду, зато га је Троповић највише и волио. Са својим учитељем и друговима он је врло радо ишао по народу у убирање милостиње, сира, масти, вина и осталих домаћих производа. Када би га од овога одвраћали, није му било право и увијек је тражио да му се то дозволи. Он се осјећао да је ђак и још више „господичић Петровић, Црногорац, кућић", синовац митрополита Петра I, којег је убрзо имао да наслиједи у управи земље.

Младог Рада Томова на Топлој и други су уважавали као будућег црногорског владара. Одјевен по црногорски, развијен и лијеп, он се и спољашношћу одвајао од других. Његов друг Достинић причао је да су они оба једнога дана отишли за свога млађега саученика Јована кнеза Војновића, дједа доцнијег пјесника Ива и Луја Војновића, и да је његов отац Ђорђе, када је сазнао за Рада ко је, ухватио га за руку, отворио салон и посадио га на диван, рекавши својој зачуђеној жени: „Јадна не пошла, не знаш ти ко је ово, — братанић митрополита Петра, будући господар Црне Горе."[23]

По растанку са школом Рада је исти Достинић допратио до Цетиња, гдје су стигли у недјељни дан. Послије завршене литургије Петар I их је, са браћом Савом и Томом, примио у манастиру, сједећи за столом на којем су били крст и еванђеље. Док се грлио са Радом, сузе су му текле низ образе. Том приликом Достинић је као гост остао у Црној Гори више дана. На растанку Петар I му је поклонио дванаест дуката, рекавши му: „Ово ти је, моја душо, дарак за љубав што си се лијепо гледао и љубио са моием синовцем Радом, а педесет цекина предај твоме ујаку за васпитаније и за науку коју је положио около мојега синовца Рада".[24]

Шта је све Његош на Топлој научио тешко је рећи; италијански да говори свакако није. Он није научио ни да плива, иако је живио на мору. Троповићева механичка настава није могла да га загрије. „Карактеристично је да

---

[23] Вељко Радојевић, наведени напис; Марко Станишић, „О школовању владике Рада на Топли код Херцег Новог", „Споменицима манастира Савине", 1930, 35—37.

[24] М. Вукчевић, „Из једног написа Његошевог школског друга", „Записи", књ. IV, св. 4, 1929.

он никада нигде није поменуо његову школу, на њу се у чему год позивао, у срцу је нарочито сачувао".[25] Да му учитељ није остао у рђавом сјећању, што се био „убојао да се Раде не би у чему покварио", па писао му стрицу — владици да га узме код себе на Цетиње? Његош никада није помињао ни свог првог учитеља, калуђера Цветковића, који га је и два пут учио, прије и послије Топле, и чије учење није пролазило сасвим без кажњавања.[26] Он се сјећао својих учитеља световњака Антид Жома, Данила Вуковића и нарочито Сима Милутиновића Сарајлије, свог „драгог наставника, српског пјевца небом осијаног", који му је „увео поглед први у зрачнијем просторима".[27] Од најранијих својих дана њему је најмилија била поезија, српска и руска. Њу је слушао од рођења са гусала свога оца и других Црногораца, у њу се уживљавао и њоме надахњивао, док нијесу потекли први стихови охрабрења и патриотског одушка.

За вријеме школовања на Топлој на Његоша је највише утицала природа и средина која га је окружавала. Он је уживао у природним љепотама Херцег-Новог, одлазио на села, „гледао море и затоне", крилате једрењаке који долазе и одлазе, „упознао палме и агаве". „Видео је (он) доста богатства и начин живота који се изродио под Млечићима; слушао је песму и музику по нотама; дивио се гиздавим поморским капетанима, који су мало остајали на дому, чекали први добар шум ветра да опет крену „вељој реци", о којој је певала чежњива девојачка песма на Приморју."[28] Све то било је друкчије, богатије и привлачније од оног сивог црногорског камена и учауреног патријархалног живота на Његушима и на Цетињу. Старе градске зидине, грађевине босанског краља Ттвртка I, тврђава Шпањола, манастир св. Антонија и св. Франа и црква св. Михаила будили су у Његошу мисао о прошлости, о животу и духу једнога времена. Изнад свега привлачио га је манастир Савина са црквицом св. Саве која га је опоминьала на Немањиће и на херцеговачкот митрополита Саватија Љубибратића, црногорског добротвора, који је учествовао у откупу његовог претка владике Данила Петровића од Турака. Тамо негдје испод чемпреса, причали су му, да се налази и гроб португалског пјесника Флавија Еборенског, који је желио и мртав ту да почива и који је дирљиво

---

[25] Исидора Секулић, наведено дјело, 63.

[26] Саво Вукмановић, „Мисаил Цветковић — први Његошев учитељ", „Огледи", 1964, 84.

[27] Његош, „Луча микрокозма", пј. I и „Спровод праху С. Милутиновића".

[28] И. Секулић, навед. дјело, 64.

опјевао легендарну смрт двојице младића који су се убили из љубоморе на извору „Немила".

Приморски утисци били су јаки и упечатљиви за младу и пробуђену душу Његошеву. То су они први и нови свијетли тренуци у зору живота који заувијек остају неизбрисиви. „Можда је Раде са Приморја почео и слику неке приморске девојчице њежне коже, сунчаних очију, и оног млазног говора приморског женскиња у којем често има више музике него смисла".[29] Врчевић тврди да је он „имао на претек времена ноћно и дневно да походи веселе састанке, ће момци и ћевојке играју и пјевају, али свеђ кријући се од свог наставника оца Јосифа".[30] Слично смо слушали од прије двадесет пет година и од старих Херцегновљана да се Раде по предању ноћу кришом појављивао на прозору или вратима неке скровите куће. „Оставио је (он) сигурно своју сенку у рајском крају око Херцег Новог, а у влажном и суром манастиру на Цетињу гушио прве мутне или болне успомене".[31] Њега су и доцније као владику и господара Црне Горе оптуживали да често слази у Боку, гдје се удварао женскињу и да по сву ноћ игра карата са аустријским официрима у приморским манастирима.[32]

Топла са Новим била је „стварни учитељ" Раду Томову, више него парох Троповић. Његову школу он је брзо заборавио, али „приморске носталгије" и успомене од туда остале су му за цио живот. Понекад он их је и изразио у својим писмима и поезији, али најчешће оне су га освјежавале приликом личних посјета.

У писму од 6. децембра 1830, које пише архимандриту Макарију Грушићу, настојатељу манастира Савине, Његош се са задовољством сјећа својих херцегновских дана. Пошто га је обавијестио да ће му убрзо послати сто шездесет талира, које је његов „покојни дондо остао дужан свјатој лаври савинској . . . и другом кому што будет должен", увјерава га да је „навсагда обвезан Вам за љубав коју сте мене показали в мојем отсуствије в Кастел Новје". На крају га топло поздравља и моли да од његове стране принесе „нижајшије поклоненије" господи Стевану Чувковићу, Марку Гојковићу и оцу Герасиму. У другом писму, писаном пред крај живота, Његош „каже да га за Боку везују ‚најсветије' успомене и пријатељства, још из дјетињства".

---

[29] Исто, 65.

[30] Вук Врчевић, навед. дјело, 112.

[31] И. Секулић, навед. дјело, 65.

[32] Лазо Томановић, „Петар други Петровић Његош као владалац", 1896, 75.

У поезији, у „Горском вијенцу", пето коло Његош је посветио Херцег-Новом, старом, средњовјековном српском граду, који је још босански краљ Стјепан Твртко I започео да гради на седам година прије косовске битке, 1332, а који је довршио и уљепшао његов синовац херцег Стјепан Вучић Косача, по коме је и име добио. Пјесма је сликовита и у химненим реминисценцијама јуначких подвига. Градић је представљен као старац који је леђима наслоњен уз стрме огранке планине Орјена, и низ пучину мирно броји морске таласе. У прошлости он је витешки одбијао непријатељске нападе. Године 1687. Млечићи су „морем подузели" да га ослободе од Турака. Удружени са Црногорцима и Пераштанима, они су на Каменом, изнад Новога, разбили херцеговачког пашу Хусеина (Топал-пашу), који је граду ишао у помоћ. Коло је жива, рељефна и достојанствена слика овога лијепог приморског градића, са погођеном компарацијом, у којој је пјесник „дао израза једном свом давнашњем утиску, из ране младости":[33]

„Нови Граде, сједиш на крај мора
и валове бројиш низ пучину,
како старац на камен сједећи
што набраја своје бројанице.
Дивна санка што си онда снио!
Млечићи те морем подузеше,
Црногорци гором опасаше,
састаше се у твоје зидове,
окропише крвљу и водицом,
те отада не смрдиш некршћу.
Топал-паша су двадесет хиљадах
да поможе Новоме хиташе;
сретоше га млади Црногорци
на Камено поље поуздано.
Турској капи ту име погину,
сва утону у једну гробницу;
мож' и данас виђет' коштурницу."

Саво Вукмановић

---

[33] Павле Поповић. *О „Горском вијенцу"*, 1923, 205.

ЕМИЛИ ДИКИНСОН

(1830—1886)

ДЕВЕТ ПЕСАМА

***

Осетих погреб у свом уму
И жалобника корак да се
Врзма и ступа, ступа, све док
Не би ко свест да пробија се.

А када сви су поседали
Ко бубањ стаде обред неки
Да тутњи, тутњи, па помислих
Да ће ми памет обамрети.

А тада чух да дижу ковчег,
И кроз душу ми истих оних
Оловних чизми зачух шкрипу;
Тад простор започе да звони,

Ко сва небеса да су звоно,
А све је једно ухо само,
А ја и тишина чудна бића,
Самотно насукана амо.

И тад у разуму пуче даска,
И ја све дубље падах, падах.
И по свет згодих сваким падом,
И знањем окончах тада.

***

Годинама бех ван куће;
Сад, пред вратима, у треми
Не смем да отворим, да не би
Лице непознато мени

Празно запиљило у моје
С питањем, шта тражим ту.
Шта — само живот што оставих;
Да л такав борави још ту?

Смелост се моја запетљала,
Оближњи прозор мотрих оком;
Тишина, тутњава ко море,
О слух ми разби се жестоко.

Дрвеним смехом засмејах се
Пред вратима, због страха мога,
Јер знам опасност, гледах мртве,
Ал не задрхтах пре овога.

Приљубила сам уз кваку
Застрепелом пажњом шаку,
Да страшна врата не одскоче,
Па останем пред њима тако.

Онда пажљиво макнух прсте,
Ко да је стакло, па прснуће;
Запуших уши и ко лопов
Без даха побегох од куће.

***

Од свих звукова отпосланих
Ништа не пуни душу моју
Ко стари ритам тај у грању,
Безлична мелодија, коју

Изводи ветар, кретњом руке
Где прсти такну небо, крену
Трепетно доле, с праменом арије
Доступне бозима и мени.

Кад звучне чете ветрова круже
И по вратима добошаре,
А птице стану им над главом
Да с њима оркестар остваре,

Молим за милост оном, који
Никада не чу пев тај танан,
— Ако тај прогнаник постоји —
У свечаности летњих грана,

Као да неки караван звука
На небеским пустињама
Редове осу,
Па сложи, и прође
У дружби сливеној без шава.

***

Не беше смрт, јер устадох,
А мртви само леже.
Не беше ноћ, јер звона сва
Језиком подне бележе.

Не беше мраз, јер осетих
На плоти југа жамор;
Ни плам, јер под би црквени
Хладио стопала ми мрамор —

Ипак би укус свега тога.
Слике што јавише се мени
Уредно сложене за погреб
Подсетише ме на сопствени,

Ко да ми живот пострижен је,
Па у оквир смештен,
Без даха изван таквог склада,
И би то као поноћ нешто,

Кад све што куца застало је,
А простор исколачен бива,
Ил грозни мраз, јесење јутро
Да било земље опозива;

Ал највише ко хаос — хладан,
Без шансе и без буне, стамен,
Па чак ни глас о некој земљи
Да правда очајање.

***

Рано пођох, поведох пса,
Мору у посету кренух.
Изашле су да виде ме
Сирене у сутерену.

А фрегате с првог спрата
Руке ми конопљане нуде,
Мислећи да сам неки миш
На пешчане насукан спруде;

Ал непомична бех, док плима
Крај простих ципела ми прође,
Па крај кецеље, појаса ми
И крај стезника мог такође,

Ко да ме хоће да прогута
Целу, ко росе кап што сија
На рукаву од маслачка;
А онда кренула сам и ја,

А море одмах иза мене;
Сребрном петом такне плима
Мој глежањ; тад би ципела ми
Преплавила се бисерима;

Но ко да никог није знало
Кад стигосмо до чврстих кућа;
Па поклони се и уз поглед
Значајан, море се повуче.

***

Јер не могох по смрт да свратим,
Љубазно сврати она сама.
У кочији смо сами били,
И бесмртност са нама.

Возисмо се полако. Њој се
Журило није, а за мене
Преста и рад и доколица,
За љубав уљудности њене.

Прошли смо школу, вреву деце
У дворишту, на одмору,
И поља окатога жита;
Прошли смо сунце на заласку —

Ил боље, оно нас је прошло.
Све свежија је роса била,
Јер хаљина ми паучина
Беше, огртач од тила.

Застасмо пред кућом неком
Која на оток земље личи.
Једва да видљив кров јој беше,
Са венцем који тле дотиче.

Отада векови су прошли,
Ал сваки крађи је за мене
Од дана слутње да су главе
Коња у вечност усмерене.

***

Узан један створ се креће
Понекад по трави.
Можда га срели сте. Зар нисте?
Ненадно се јави.

Трава се дели ко под чешљем,
Пегава једна стрела сине,
Па склопи се код стопала ти,
Отвори даље, када мине.

Он воли мочвар поља,
Тло прехладно за семе;
Ипак, ја као дете
Босоног, и у време

Подневно, често мишљах: удар
Бича је, сунце расплиће га;
Ал кад се сагох да га свежем
Он набрао се, нестаде га.

Многа створења природина
Знам, а и она мене знају;
За њих ме један занос веже,
У срдачноме осећању.

Но никад не сретох тог створа,
У друштву или самотности,
А да се грло није стегло
И следиле се кости.

***

Дође неки ветар ко звук рога,
Травом у трепету лаком,
И зелен језе неке над јаром
Прође злослутно тако.
Заборависмо прозоре и врата
Ко пред смарагдним духом.
Мушевити мокасин коби
Управо промину утом.
Чудну вреву дахтавог дрвећа
И ограде резбежане
И реке токовима кућа
Живи су гледали тог дана.
Звоно је у звонику дивље
Витлало поруке у лету —
Да много тога
Дође и оде
А ипак буде верно свету!

***

Од Бога иштемо милост једну,
Нека нам буде опроштено —
А шта, то он, сматра се, зна:
Злодело нам је сакривено.
Зазидани за цели живот
У затвор који волшебан је,
Ми прекоревамо срећу
Која се такмичи са рајем

Превод: *Бранка и Иван В. Лалић*

ПЕСНИК И МЛАДОСТ

Александар Вучо: *Алге*, Просвета, Београд 1968.

У поезији Александра Вуча развијају се, реализују и исцрпљују можда најзанимљивије конзеквенције које се из надреалистичких теорија могу да повуку у искуству овог језика. Вербални експеримент, у савезу са често опорим поетским хумором, кулминирао је својевремено у поемама „Неменикуће", „Ћирило и Методије" и „Хумор Заспало" као најприроднија, чини нам се, могућност афирмације постулата надреализма у материји и традицији језика којим песник пише. Ритам и мелодија Вучовог песничког говора у дослуху су са духом облика који су део те традиције (присетимо се само асоцијација на звукове литанија, гаталица и бројаница, у споменутим поемама), а истовремено су обликовани у домену друкчијих, модерних песничких захтева. Када се о „Хумору Заспало" говори као о најбољем Вучовом песничком тексту, онда се зацело има у виду чињеница да у овој поеми најјасније долази до изражаја тај спој прихваћене надреалистичке теорије и спонтано афирмисаног језичког искуства. Али та поема, призната као Вучово антологијско језгро, не изражава пуну природу овог песника; бележећи један релативан врх његовог песничког исказа, она као да се и издваја из извесног матичног тока тог исказа; тока који постаје знатно разазнатљивији после две последње Вучове књиге, а нарочито после „Алги".

Склони смо дакле да „Алге" посматрамо као својеврсно проверавање и сажимање једног вишедеценијског песничког искуства, од младалачке књиге „Кров над прозором" до преокупација из последњих година — које су добрим делом усмерене управо на тражење нових веза са старим узбуђењима. Књига (или, можда тачније, пројект и наслов ове књиге) има своју видљиву предисторију, дугу тринаестак година; мали број песама под насловом „Алге" појавило се најпре у часопису, а затим, пре десет година, у Вучовој индивидуалној антологији „Ако се још једном се-

тим". Најављена већа целина израстала је споро; у књизи коју сада имамо у рукама само један циклус (њен трећи део, где налазимо, мање-више ретуширане, прве „Алге" у друштву нових песама) може да се посматра као директни наставак на прве експозиције „Алги", док су остали делови књиге инородни по надахнућу. Чињеница да је књига ипак врло хомогена — као и да је једна од првотних „Алги", сада са измењеним насловом, врло лепо нашла место у оквиру другог циклуса — сугерише нам закључак да је Вучо својевремено, када је почео писати серију песама под горњим насловом, био тек на периферији једног сложенијег песничког доживљаја који се, ево сада, уобличио у четвороделну књигу. (Верност раније нађеном наслову сентиментална је; чини нам се да он више не може да сугерише поруку целине, која је прерасла сва његова значења.) Битан међудогађај и права веза оваквих „Алги" са ранијим Вучовим песничким стваралаштвом јесте она необична књига, коју је Вучо објавио пре три године, под свежим насловом „Позив на маштање". У том поетском роману протканом песмама (које сада сусрећемо опет, лепо укомпоноване у нову књигу) Вучо је већ усред своје теме, коју на другчији начин разлаже у „Алгама"; „Позив на маштање" је позив на преиспитивање младости, оне младости, која је светлуцави збир свих импулса за кретање у будућности живота. Такво преиспитивање нужно треба да значи и покушај синтетизовања целокупног пређеног пута у ново искуство, у закључак о себи. Чини нам се да суштинска разлика између „Позива на маштање" и „Алги" није толико у примењеној поетској техници (док је прва књига кројена у хибридном ткиву поетске прозе, чије је фабулирање заправо у другом плану саопштења и испрекидано стиховима, друга књига је строго, традиционално компонована књига песама), колико у чињеници да је у „Позиву на маштање" тежиште на поетској евокацији, а у „Алгама" на поетској критици искуства младости — обоје у светлу исте зрелости и горчине. Зато је и разумљиво да су „Алге", у укупности свог исказа, тамније обојене и тескобније, сетније од претходне књиге.

Пре него што је открио надреализам, Александар Вучо је већ био испрео једну песничку нит коју никада није сасвим испуштао. Сетимо се лирике његовог „Крова над прозором"; препознаћемо у њој по неки акцент који нам се сада враћа, разазнатљив и поред свих модификација у простору дугих година. На свом песничком почетку, Вучо је певао своју варијанту једног типичног младалачког немира; занимљивост те варијанте можда је првенствено у тражењу споја између субјективне лиричности исповедно-рефлексивног типа са приматом слике или метафоре. Ако

је касније кренуо другим правцима, Вучо очигледно није заборавио свој почетак; у светлу „Алги" ми га поново препознајемо као исповедног лиричара, који сада медитира над својом прошлошћу и садашњошћу и тражи знакове који би их довели у везу. Он то чини у логичном складу са својим целокупним песничким искуством; у „Алгама" препознајемо и песника хуморне и бизарне вербалне инвенције из цитираних надреалистичких поема, и ритмичара из поеме „Мастодонти"... Само што се сенка једне горчине, која се идентификује са зрелошћу, сада меша са стиховима и као да тиме мења природу малочас споменутих квалитета. (Уверавамо се још једном да постоје пажљиво, чак мајсторски прављени симулакруми импровизације и прецизно режирани судари неочекиваних речи и слика.) Најзад, све то раније искуство сада је подређено једном другчијем исказивању; тако ће хумор у овим песмама понекад бити само танки тврди оклоп око сетне медитације, а иза ватромета слика кретаће се суморне сенке невеселих опажања о животу. На ретким, али зато кључним местима (на пример у последњој песми књиге) песник ће проговорити сасвим непосредно, огољено. Примећујемо дакле да књига „Алге", као наставак напора песника да се врати међу слике и узбуђења прошлога (у ковитлацу са новим, двојничким визијама), није постала само својеврсна синтеза његовог песничког искуства него, у одређеној мери, и ревалоризација тог искуства. Чврсто структурисана и рационално грађена, ова књига нипошто не имитира, него препевава ранијег Вуча у незаборављени језик лирске исповедности. (Најупадљивији, најдиректнији пример таквог „препева" јесте осма песма последњег циклуса, моделована према песми „Дан" из 1932; упоређење оба текста врло је илустративно за стваралачки процес чији је резултат Вучова нова књига.)

Рекли смо да су „Алге" грађене четвороделно. Условна самосталност појединих циклуса не запречава повезивање њихових међусобних одјека у чврсте лукове. Већина песама из предходне Вучове књиге „Позив на маштање" нашла је органски своје дефинитивно место у новој целини. Челни циклус, „Глаголи", и завршни, „Ергела несанице", најдиректније кореспондирају; циклуси „Сновиђења о Сидри" и „Покрети без кретања" уграђени су као интерлудијуми, који тематски проширују и функционално допуњавају исказ целине. У циклусу „Глаголи" песник нас одмах уводи у срж преокупације на којој је саграђена књига; петнаест саставних песама доживљавамо као петнаест варијација једног рефлексивног обрачунавања са питањима која извиру из једне основне тескобе: смисао памћења, смисао осећања угрожен је у једној горкој ретроспективи и

без решења суочен са старом песничком побуном против света, подигнутом у новоосветљеној јави. Две песме које у пднаслову носе речи „растанак са двојником" и које доносе најтамније акценте у циклусу, најнепосредније говоре о тој „претњи и зебњи" и драматизују је, „без угара наде". У тој тескоби је зазор пред песмом, пред речима које „...тако стравично спрезају /своја најлепша данаħја и смрт", један од најдубљих регистара — и најлепши парадокс; Вучо нигде није тако разуђено распеван, као у „Глаголима". Други циклус, „Сновиђења о Сидри" (осам нумерисаних песама које се зову Сан-Јава) највише се везује за „Позив на маштање"; у њему налазимо љубавне песме које јунак тог поетског романа (а који је заправо маска песника у потрази за младошħу) упућује „девојци његових снова", Сидри. Пред нама је љубавна лирика која пева верност љубави самој; Сидра, са својим симболичним именом, стоји као јаки знак те верности која пркоси тескоби из првог циклуса, али је не смеħе с ума. „Макар ти усне недохватице — пишем твоје усне", каже песник на једном месту; „од блата ħу те лепити усред дана-недана", узвикује на другом. Циклус нас привлачи и као пример једне лепезе сасвим различитих приступа истој теми. Песма „Богомољка" („Пети Сан-Јава"), такоħе пренесена из „Позива на маштање" (и свакако антологијска), привидно дисонира у оквиру целине; њена дисонанца уствари само отвара увид у једну дубљу, трагичну димензију, која је у контексту стална као могућност. Свакако, то је један од најопоријих примера сажимања љубави и смрти у фокус једне исте песме.

Циклус „Покрети без кретања" настао је као делимична (и адаптирана) реализација првобитног пројекта са насловом „Алге". Између појединих песама стоје године; то међутим не спречава њихову кохезију, засновану на сачуваном јединству основне симболике. Уводна песма „Полигон алгиних стварности" добро се, у одјеку, везује са завршном („Алгебра субјективности"), која уствари напушта тему алги — али не напуштајући тај специфични „полигон стварности". Песме „Самонасукане" и „Полагодности између два временска шава", које су заправо микропоеме или циклуси у циклусу, представљају разраду тог полигона где се битка бије између неједнаких могућности сна и јаве, и паралелно између замишљеног и реалног трајања.

„Ергела несанице" (десет песама завршног циклуса књиге) води доживљај целине до врхунца и заокружује га. Иза овог инвенциозног и добро нађеног наслова проговарају нам неки узбуђени и узбудљиви гласови — час као питања, час као констатације, у сликовитом и звучном контра-

пункту. Та кошмарна ергела слика и визија (у којој чак препознајемо и ноћну мору, у њеној праслици кобиле над узглављем усковитлана је без предаха све до последње песме, до „плужине свитања" у којој се све смирује и таложи у неколико тешких и тамних речи. То је циклус „Глаголи" одсликан у побуни ноћних размишљања, распириваних звуцима кошаве (која је добила споменик у четвртој песми) и мучно шареном несаницом, када се „време без трајања" и „простор без димензија" насељавају бизарним ликовима и облицима.

Нема сумње да књига „Алге" значајно мења целокупну перспективу Вучовог песничког напора, обогаћујући га својим иновацијама. Констатовали смо једном приликом да је Вучо, који је део своје енергије посветио писању романа (тако да се чак у неком тренутку могло причинити да је романописац потиснуо песника у други план) увек био и остао превасходно песник, као и да је његов песнички опус једна од најинтересантнијих потврда могућности језичког експеримента у нашој поезији. „Алге" сада потврђују ту констатацију, обавезујући нас при том да је проширимо. У овој књизи језички је експеримент присутан као савладано, асимилисано искуство, које се подређује новом напору и резултира новим звуком. Одувек чврста и логична унутрашња структура Вучових песама сада је знатно чвршћа и на површини; музикалне импровизације уступиле су место (нарочито у првом циклусу) пажљиво грађеним ритмовима, који су поентирани обиљем рима и асонанци. Пажљиви и радознали читалац има прилику да упоређује раније верзије неких песама, укомпонованих у „Алге", са њиховим дефинитивним обликом; открије при том нешто што је, на други начин, видљиво и у фактури целог контекста: напор усавршавања детаља, танану, рационалну занатску работу (присутну понекад у толикој мери, да нам неки фрагмент може да зазвучи и „сувише дорађено"). Повратак исповедној лирици значио је за аутора „Алги" и повратак извесним традиционалним поетским нормама и узусима, које овде видимо у споју са елементима некадашњег експериментисања и надреалистичке баштине. Песничка мудрост обично се плаћа одрицањем од извесних, увек за срце прираслих постулата песничке младости; чак и онда (или поготово онда) када је цела усмерена на евокацију те младости и њеног недохвата у заданом тренутку јаве.

Иван В. Лалић

ЕРИХ КОШ: *ВЕЛИКИ МАК*

Као и друга позоришта која су имала истакнуту друштвену и културну мисију, Српско народно позориште је у својој више него стогодишњој делатности приказало велик број дела наше драмске литературе која су први пут изведена на његовој сцени. За Српско народно позориште писали су Лаза Костић, Коста Трифковић и многи други драмски писци.

Ова лепа и дуга традиција продужена је и у наше време, доносећи занимљиве и богате плодове. Позориште је ступало у непосредне контакте са ауторима као наручилац нових драмских дела, драматизација и сценских адаптација.

Тако су, поред осталих, у послератном периоду на сцени Српског народног позоришта први пут изведена драмска дела: *Небески одред* Александра Обреновића и Борђа Лебовића, *Халелуја* и *Викторија* Борђа Лебовића, *Над попом попа*, *Варалица из Бечеја* и *Трактат о слушкињама* Богдана Чиплића; драматизације и сценске адаптације прозних и поетских дела: средњевековних српских писаца *(Слово светлости)*, Ивана Мажуранића *(Смрт Смаил-аге Ченгића)*, Јакова Игњатовића *(Фамилија Софронија А. Кирића)*, Јована Јовановића-Змаја *(Лаждипаждн)*, Стевана Сремца *(Поп Бира и поп Спира)*, Радоја Домановића *(Стрaдија)*, Оскара Давича *(Песма)*, поетска панорама *Војводина* итд.

Међу такве уметничке потхвате Српског народног позоришта спада и сценска реализација сатиричног романа Ериха Коша *Велики Мак*.

Кошева интелектуална и сложена сатира, вероватно најбоље што је овај писац досад створио, попела се овом представом први пут на позоришну сцену. Ако је међу неким позоришним људима било сумњи у овај репертоарски потез, премијера их је демантовала. Још један наш писац афирмисао се на југословенској позорници, а наша сценска сатира обогаћена је једном новом димензијом, веома занимљивом и са наглашено особеним квалитетом. Утолико је успех новосадског позоришта значајнији.

Велика заслуга за овај успех припада младом редитељу Дејану Мијачу — и као аутору драматизације и као редитељу.

Није случајно што је позориште морало прилично дуго чекати на драматизацију *Великог Мака.*

Свој прилог другом броју нове серије листа Српског народног позоришта *Позориште* поводом приказивања драматизације *Великог Мака* у Новом Сад, Ерих Кош је почео питањима: „Шта се хтело рећи сатирично-алегоричном повешћу о *Великом Маку?* Какав јој је смисао и коју поруку носи?"

Свакако је и аутор драматизације *Великог Мака* постављао себи иста питања. Јер колико год овај Кошев кратки роман на први поглед изгледао једноставан, разумљив и јасан, брзо се открива слојевитост и вишезначајна сложеност текста.

Сам Кош је овако одговорио на питање о мотивима свог незадовољства низом карактеристика нашег свакодневног живота:

„Сем мотива које је критика већ с правом истакла (исмевање култа личности и конформистичког начина мишљења и деловања) аутор је имао на уму и нашу сталну потребу за рационално неконтролисаним заносима, карактеристичним за цео низ наших поступака, почев од спорта, па све до привреде и политике; неизлечиву навику да стално успостављамо нове идоле, а затим их сурово рушимо у блато; краткоћу домаћег нашег памћења, неспособног да у исти мах држи на уму неколико имена, па, рационализације ради, све вредности рангира као боксере на олимпијадама, од један до три, и — нарочито — наш општи отпор критичком мишљењу, поготово онда кад се оно подухвати да узме на испит неке од такозваних утврђених вредности и озваничених митова."

Кош, у ствари, потврђује оно што говори његов роман. *Велики Мак* је првенствено актуелна друштвена сатира.

Прерађујући *Великог Мака* за сцену, Мијач је за основну потку драматизације узео усамљену побуну Рада Деспића, побуну која се „растаче и обесмишљује".

Аутор драматизације је тражио у Деспићу оне карактеристике које наглашено мотивишу побуну личним особинама главног јунака. У роману је нашао елементе који омогућују такав поступак. Раде Деспић је приморац, јужњак веома осетљивих нерава, човек коме мало треба да се узнемири, усамљеник који се без разлога узбуди, наљути и због ситнице цепти целим телом. Овакво виђење главног јунака Мијач је у драматизацији доследно развио до пуних конзеквенци. Тако је дошло до тога да је аутор драматизације тражио тежишни момент побуне у преосетљивој природи и неурастеничном понашању Рада Деспића. Поред осталог, то је наглашено почетном и завршном сценом, којима се представа уоквирује белим клиничким мантилима и лекарском психоанализом Деспићеве болести. За материјал тих сцена и такве Деспићеве карактеристике Дејан Мијач се обратио другом Кошевом тексту, сатиричном роману *Имена.* И док је Деспић у роману *Велики Мак*

преосетљив али не и болестан, у драматизацији је неурастенично осетљив и раздражљив, заиста болестан.

Драматизатор може да дописује сцене користећи материјал из других ауторових текстова, а не искључиво оног који драматизује. То је поступак који се често примењује у преношењу на сцену оних текстова који у свом изворном облику нису намењени позоришту. При томе је веома значајно на којој основи се организују и разрађују различита разгранавања драматизације. Мијач их је, претежно, тражио на путу своје основне концепције о трагичном конфликту који потреса главног јунака Рада Деспића. Тиме је у извесној мери пригушен интензитет главне теме Кошевог *Великог Мака* — друштвене сатире.

Велики Мак оставља снажан утисак на читаоца својеврсним поступком који се налази у основи литерарног ткива овог романа. Излагање тече у првом лицу једнине, као прича Рада Деспића. Оно је мирно, одмерено и уздржано, чак помало и шкрто, и свакако веома рационално. Позива се на чињенице, на ситне животне детаље, готово да инсистира на свакодневној чињеничној веродостојности. Тако то иде пред крај романа, док се не јави узнемиравајуће питање: „Како сачувати кита?"

Мртав кит, Велики Мак, који је узрок општег заноса, почиње да се квари, надуо се, из утробе излази смрдљиви дах као облак. Лешина трули, распада се, заудара. Свет постаје нервозан. Жене се бране, парфимишу се јаким мирисима. Али задах савлађује и гута простор геометријском прогресијом, постаје страшан, неподношљив, продире у станове, притиска цео град. Као куга. Радници и службеници напуштају фабрике и канцеларије, не могу више да раде. „Ништа. Сунце и смрад. Сунце и смрад. Страшан неподношљив смрад непокопаног бојног поља. И небо, ваздух и земља. Смрад, смрад, смрад. И ништа."

Прича је неочекивано исклизнула из зглобова реалности, збиља се трансформише у деформацију и карикатуру. Сатира прераста у алегорију, добија већи степен општости и дубљи смисао, шире и трајније дејство. Али Кош наставља причање — наизглед побрканим поступком и противречном логиком — у ранијим оквирима реалног и реалности. Он то чини непромењеним, педантним стилом и рационалном фактуром текста, инсистирајући на многим животним појединостима, заодевајући сатиричну алегорију нагомиланим подацима свакидашњице. На пример, Раде Деспић прича да је отпутовао послом у Нови Сад, да је био у Фрушкој гори, а кад се вратио у Земун и изишао на обалу Дунава „дочекао нас је већ посред лица прави смрад кита, који се раширио целим Београдом." И додаје: „Сетио сам се да су се јутрос, у Новом Саду, људи одмицали од мене и окретали лице на другу страну; мора да ми је и одело било натопљено китовим задахом."

Тај наизглед нелогични спој, настао претапањем извитоперене стварности у симбол, присутан и у начину казивања и у садржини исказаног, остаје у сажетом и уздржаном ритму Кошеве прозе. Упркос томе, читаоца обузима утисак као да изнад строгог ткива класичне композиције избијају интервали екстремне електронске музике. Али литерарно ткиво *Великог Мака* тиме није разорено, напротив! Над једном обичношћу, и даље непрекинутом, негде у горњим слојевима надноси се пара надстварног, стравичног, запрепашћујућег. Та сабласна најезда нечег сасвим туђег, неживотног и противживотног у најобичнију свакидашњицу је најупечатљивији артистички акорд *Великог Мака.*

Ослањајући се на то претапање одређене стварности у сатирично-алегоријско уопштавање, Дејан Мијач се определио за жанр сценске параболе, и тиме се и као аутор драматизације и као редитељ устремио да што пластичније и потпуније изрази Кошеву артистичку поенту у догађај *Великог Мака* на сцени. Потврдио је ванредно осетљив слух и стварни афинитет према тексту идући за откривањем највреднијег у њему. На сцени је та специфична кулминација *Великог Мака* била присутна. Није међутим одјекнула тако аутентично, уверљиво и стравично као у роману. Пре свега зато што се актуелна друштвена сатира није истом снагом пробила на позорницу. Да ли је нефорсиран, лежерни ритам представе — који је улио природност ликовима, дијалогу и радњи, а мотивисан је текстом и у знатној мери оправдан реализацијом представе — могао да постане чвршћи, устремљенији, акцентованији и „неприроднији" у узвитланом финалу када кит прераста из стрвине у симболичну сатиру, када са сцене проговара ангажовани протест против извитопереності друштвених односа и деформација људске личности, у моменту када се реалистички приказ претвара у сатирично-алегоријску критику, када је сценска парабола на врхунцу?

Дејан Мијач је као редитељ успео врло ефикасно да искористи и оно што би му се могло замерити као аутору драматизације. Стиче се утисак да се и сам колебао између своје двоструке улоге у једној представи. Из Кошевог сатиричног опуса одабрао је монологе и дијалоге који су — иако ублажујући сатиру а потенцирајући Деспићево растројство — са сцене деловали рељефном садржајношћу, обогаћивали ликове и комплетирали околности у којима се они крећу и делују.

Са релативно малим глумачким ансамблом, инвентивним мизансценом и разноликим, добро компонованим групама, редитељ је дочарао широке и узвихорене покрете маса, било када се многољудни град у заносу подиже да види необичну неман, било када се становништво целог града, узнемирено, спасава од кужног распадања које свуд продире и прогања. У поједи-

ним ликовима, дијалозима и амбијентима било је много аутентечних и живописних података из наше свакидашњице.

Сценографија Милете Лесковца омогућила је редитељу слободан и разнолик мизансцен, а нечим суздржаним, посним и шкртим у целокупном визуелном утиску давала је веома уверљиву позадину на којој је израстао стварни и нестварни свет сатире и алегорије.

Стеван Шалајић у улози Рада Деспића био је скоро стално присутан на сцени. Са драгоценом способношћу да свакој улози приђе неоптерећен својим ранијим ролама и да ликове не своди на узак круг понављаних изражајних могућности, Шалајић је на себи својствен искрен начин испунио животом један доста необичан сценски лик. Пригушујући неурастеничност и тражећи оправданост за свој протест, овај Раде Деспић је често допринео тумачењу *Великог Мака* као сатире.

Међу многим успелим ликовима, нарочито изразита била је Газдарица Добриле Шокице. Шокица је сликовито индивидуализала лик старије жене, преко главе утонуле у плићак сопствене егзистенције. У таквом домашају кретања Газдарица је уверљиво желела, радовала се и жалостила, са неком ситничавом упорношћу се борила и протестовала, и плачући патила. Бледолика, са танким наочарима које су доприносиле безизразности маске, помало гегуцава уштапљена хода и неспретних руку, са свежњем кључева који ниско виси о појасу, у исхабаној тамној одећи, ова Газдарица је све време била испуњена животом.

Драгутин Колесар и мала Татјана Колесар носили су собом и песмама које су певали сугестивну атмосферу једног необичног сценског казивања. Нарочито је успела песма о киту Великом Маку на крају првог дела представе (музика Душана Стулара). Извесни брехтовски акценти у појави и изразу Колесара доприносили су жељеној атмосфери.

Душан Поповић

САДРЖАЈ

Платон — — — — — Кратил или о адекватности речи — — — — — — — 1

Марко Рашковић — — Одзив мора — Не могу речју да одолим — О да сам дрво — Сутон бића — Звезда и суза — Елегија 27

Аница Шаулић — — — Холандија — — — — — 30

Милорад Црњанин — — Скелецијска — Поноћна песма — Чобанска — — — 47

Др Богдан Кризман — У тражењу чаробне формуле — — — — — — 49

ВРЕМЕ САДАШЊЕ

М. Стевановић — — — Ко ставља у процеп Речник српскохрватског књижевног језика МС и МХ — 74

КЊИЖЕВНА ИСТОРИЈА

Саво Вукмановић — — Његош на Топлој, у школи Јосифа Троповића — — 105

ПРЕВОД ПОЕЗИЈЕ

Емили Дикинсон — — Девет песама — — — — 116

ПИСЦИ И КЊИГЕ

Иван В. Лалић — — — Песник и младост — — — 122

ПОЗОРИШТЕ

Душан Поповић — — Ерих Кош: *Велики Мак* — 127